نومورکي مؤرخین

Download from:aghalibrary.cm

لیکوال

پوهاند عبدالحی حبیبي

دا کتاب د لوی احمد شاه بابا رحمة الله علیه علمي او کلتوري مرکز او "رشاد خپرندویه ټولني" په ګډه مرسته چاپ سو .

د کتاب پېژندنه :

د کتاب نوم	:::	نوموړکي مؤرخین
لیکوال	:::	پوهاند علامه عبدالحی حبیبي
لومړی چاپ	:::	۱۳۵۹/لمریز کال کابل
دوهم چاپ	:::	۱۳۸۳ /لمریز کال کندهار
خپروونکی	:::	د لوی احمدشاه بابا علمي او کلتوري مرکز
ډیزاین/کمپوز	:::	رشاد کمپیوټر اداره
چاپ شمېر	:::	(۵۰۰) ټوکه
چاپ چاري	:::	صحاف نشراتي مؤسسه

د افغانستان او پښتنو د تاریخ نوموړکي مؤرخین

لیکوال :

پوهاند عبدالحی حبیبي

فهرست

ګڼه	سرلیک	مخ
۱.	د خپرونکي یادښت	۱
۲.	د افغانستان او پښتنو د تاریخ ځیني مؤرخین	۳
۳.	یادښت	۴
۴.	مؤرخین د لوی مؤرخ له نظره	۶
۵.	سلېمان ماکو د (تذکره الاولیاء) لیکوال	۲۲
۶.	شېخ کټه د (لرغوني پښتانه) لیکوال	۲۳
۷.	شېخ قاسم د (تذکرۀ اولیاء افغان) لیکوال	۲۵
۸.	شېخ امام الدین د (تاریخ افغاني) لیکوال	۲۶
۹.	محمد بن علي البستي د (تاریخ سوري) خاوند	۲۷
۱۰.	احمد بن سعید اللودي د (اخباراللودي) لیکونکی	۲۹
۱۱.	دوست محمد کاکړ د (غرغښت نامې) لیکونکی	۳۱
۱۲.	شېخ بستان بړېڅ د (بستان الاولیاء) لیکونکی	۳۲
۱۳.	علي محمد کندهاری د (حالنامې) لیکوال	۳۳
۱۴.	اخوند درویزه د (مخزن الاسلام او تذکرې) لیکونکی	۳۳
۱۵.	کامران خان سدوزی د (کلید کامرانی) مؤلف	۳۴
۱۶.	الله یار د (تحفۀ صالح) لیکوال	۳۶
۱۷.	محمد رسول هوتک د (بیاض) لیکونکی	۳۷
۱۸.	نعمت الله هروی د (مخزن افغانی) لیکوال	۳۷
۱۹.	هیبت خان کاکړ د (مخزن افغانی) لیکمرستونکی	۳۸
۲۰.	شېخ عباس سروانی د (تاریخ شېرشاهي) لیکوال	۳۹
۲۱.	مولانا محمود د (تاریخ ابراهیم شاهی) لیکوال	۴۰

ګڼه	سرلیک	مخ
۲۲.	احمد خان د (مجمع التواریخ) لیکوال	۴۰
۲۳.	ملا مست زمند د (سلوک الغزاه) لیکوال	۴۱
۲۴.	شیخ رزق الله مشتاقي دهلوي د (واقعات مشتاقي) لیکوال	۴۲
۲۵.	ابراهیم بېټنی د (تاریخ شېرشاهی) بشپړوونکی	۴۳
۲۶.	غلام حسین سلیم د (ریاض السلاطین) لیکوال	۴۵
۲۷.	شیخ ملي د (دفتر) لیکوال	۴۵
۲۸.	ګجو خان رانیزی د پښتنو د تاریخ لیکوال	۴۷
۲۹.	خوشحال خان خټک د (بیاض) لیکوال	۴۸
۳۰.	حافظ رحمت خان د (خلاصه الانساب) لیکوال	۴۹
۳۱.	نواب مستجاب خان بړېڅ د (ګلستان رحمت) لیکوال	۵۱
۳۲.	سعادت یار خان بړېڅ د (ګل رحمت) لیکوال	۵۱
۳۳.	نیاز احمد "هوش" د (تاریخ روهیل کهنډ) لیکوال	۵۲
۳۴.	محمد سلېمان خان اسد د (تاریخ افغانستان) لیکوال	۵۲
۳۵.	نواب محبت خان د (ریاض المحبه) لیکوال	۵۳
۳۶.	..... د (تذکره الملوک) لیکوال	۵۵
۳۷.	خان جهان لودي د (مرآت الافاغنه) لیکوال	۵۷
۳۸.	منشي عبدالکریم د (تاریخ احمد) لیکوال	۵۸
۳۹.	اکبر د یوې تاریخي رسالې لیکوال	۵۹
۴۰.	..... د (نادر نامې) ناظم	۶۰
۴۱.	..... د (سلطان اویس) د تاریخ لیکوال	۶۰
۴۲.	میا عمر څمکنی د (شجرهٔ نسب افغانان) لیکوال	۶۱
۴۳.	محمد د (پټې خزانې) لیکوال	۶۲
۴۴.	ربدی خان مهمند د (محمودنامې) ناظم	۶۴
۴۵.	د (صولت افغاني) لیکوال محمد زردارخان ناغر	۶۴
۴۶.	افضل خان خټک د (تاریخ مرصع) لیکوال	۶۵
۴۷.	میرزا عطاء محمد ښکارپوري د (نوای معارک) لیکوال	۶۶
۴۸.	حاجي محمد عارف قندهاری د (مطلع او مقطع) لیکوال	۶۷
۴۹.	سلطان محمد خالص د (تاریخ سلطانی) لیکوال	۶۸
۵۰.	قاسم علي خان د (محاربهٔ کابل) ناظم	۷۰
۵۱.	رساله نسب نامه فرقه غلجي	۷۱
۵۲.	روزنامهٔ غزوات هندوستان	۷۲
۵۳.	ائمه الافاغنه	۷۳
۵۴.	د ملا محمدخانمیر چارمقاله	۷۴
۵۵.	اسرار الافاغنه	۷۴
۵۶.	خواجو ملېزی د (تواریخ افاغنه) لیکوال	۷۵
۵۷.	د پیر معظم شاه (تواریخ رحمت خان)	۷۶
۵۸.	سعادتنامهٔ افغانی	۷۷
۵۹.	محمد امین سرپربکړي د (جګړه د محمود افغان	۷۸
۶۰.	عبدالغفار هوتک د کورنۍ د حالاتو لیکوال	۷۹
۶۱.	د باروزو جنګنامه	۸۰
۶۲.	تذکیر البار (حالات باروزائی)	۸۰
۶۳.	منظومه جنګنامه	۸۱
۶۴.	د (تذکره الملوک) نوموړکی لیکوال	۸۱
۶۵.	موسی بن جرجیس د (تاریخ العجم و الافغان) لیکوال	۸۲
۶۶.	د قاسم علي افریدي تاریخ	۸۲
۶۷.	محمد امین ګلستانه د (مجمل التواریخ) لیکوال	۸۴
۶۸.	د (حقیقت بناء و عروج فرقهٔ سکهان) لیکوال	۸۴
۶۹.	حسین علي د (زیب تاریخها) لیکوال	۸۵
۷۰.	محمدحسیني د (تاریخ احمدشاهي) لیکوال	۸۵
۷۱.	عبدالرحمن بن احمد روشن خان د (تاریخ احمدشاه	۸۶
۷۲.	شیخ حسین الله د (فتح نامې) ناظم	۸۶
۷۳.	امام الدین حسیني چشتي د (تاریخ حسین شاهي) لیکوال	۸۷
۷۴.	تاریخ محاربهٔ کابل یا ظفرنامه اکبري	۸۷
۷۵.	فداحسین د (تاریخ افغانستان) لیکوال	۸۸

گڼه	سرلیک	مخ
۷۶.	کاشي راج پنډت د (احوال جنگ بهاو و احمدشاه	۸۸
۷۷.	غلام حسین ثمین د (حالات امدن احمدشاه درانی	۸۹
۷۸.	عبدالکریم کشمیری د (بیان واقع) لیکوال	۸۹
۷۹.	محمود الموسوی د (کتاب اقوام و فرقه های افغان) لیکوال	۹۰
۸۰.	محمدعلي انصاري د (تاریخ مظفري) لیکوال	۹۰
۸۱.	محمد اسلم د (فرحت الناظرین) لیکونکی	۹۱
۸۲.	محمدیوسف سدوزی د (کلیات ریاض) لیکوال	۹۱
۸۳.	د اکماس کردي (جنگنامه)	۹۲
۸۴.	محمدجعفر شاملو د (منازل الفتوح) لیکوال	۹۲
۸۵.	د (تاریخ فیض بخش) لیکوال شیوپرشاد	۹۳
۸۶.	عروج و خروج احمدشاه درانی	۹۳
۸۷.	سوهن لال سوري د (عمده التواریخ) لیکوال	۹۳
۸۸.	(تهماس نامه) د تهماس خان لیکنه	۹۴
۸۹.	تاریخ احمدشاهی	۹۴
۹۰.	مراسلات احمدشاه	۹۴
۹۱.	(شاهنامه احمدیه) د نظام الدین عشرت مثنوي	۹۵
۹۲.	د قدرت الله صدیقي (جام جهان نما)	۹۵
۹۳.	د شېرمحمدخان (زبده التواریخ)	۹۵
۹۴.	تاریخ بلوچستان	۹۶
۹۵.	د میرزا احمدعلي کتابچه	۹۶
۹۶.	اندرام د (بدایع وقایع) لیکوال	۹۷
۹۷.	هانوی جونس د (انقلاب پارس) لیکوال	۹۷
۹۸.	د محمدحسن مستوفي (زبده التواریخ)	۹۸
۹۹.	میر عبدالکریم ندیم د افغان او بخارا مؤرخ	۹۸
۱۰۰.	محمد رحیم بخش د (دولت درانیه) لیکوال	۹۹
۱۰۱.	د میرمحمد باقر یاداښتونه	۹۹
۱۰۲.	محمد طاهر وحید قزویني د (عباس نامې) مؤلف	۱۰۰

گڼه	سرلیک	مخ
۱۰۳.	د محمد علي حزین تذکره	۱۰۰
۱۰۴.	د بصیرت نامې لیکوال	۱۰۰
۱۰۵.	عبدالنبي بهبهاني د (بدایع الاخبار) لیکوال	۱۰۱
۱۰۶.	تاریخ خاندان سدو و میر افغان	۱۰۱
۱۰۷.	عبدالله د (تاریخ داوری) لیکوال	۱۰۱
۱۰۸.	ملا اختر د تاریخ لیکوال	۱۰۱
۱۰۹.	محمد کاظم مروی د (نامهٔ عالم آرا) لیکوال	۱۰۲
۱۱۰.	احمد علي خان وزیری د تاریخ کرمان لیکوال	۱۰۲
۱۱۱.	د ایران او اروپا روابط د صفویانو په وختو کي	۱۰۳
۱۱۲.	ظفرنامهٔ خسروی	۱۰۳
۱۱۳.	خاینکوف د بخارا د خانی او علمي تحقیقاتو لیکوال	۱۰۳
۱۱۴.	نورمحمد د (تاریخ سلیمانی) لیکوال	۱۰۴
۱۱۵.	شاه محمد د (تاریخ خاندان سدوزائی) لیکوال	۱۰۴
۱۱۶.	محمدحسن خان مراغی د (مطلع الشمس) لیکوال	۱۰۵
۱۱۷.	فریه فرانسوی گرزندوی د افغانانو د تاریخ لیکوال	۱۰۵
۱۱۸.	فارسي اخبارات و مراسلات	۱۰۶
۱۱۹.	د فارسي ژبي د اطلاعاتو کالنی	۱۰۶
۱۲۰.	بگدان اسلانوف د افغاني راپور لیکوال	۱۰۷
۱۲۱.	دیفریموف یادداشتونه په روسي ژبه	۱۰۷
۱۲۲.	د جان فاستر د سفر یادداشتونه	۱۰۸
۱۲۳.	راورتي د پښتو او افغاني پېژندني ستر لیکوال	۱۰۸
۱۲۴.	پاتروسینسکي د (انقلاب ایران) لیکوال	۱۰۹
۱۲۵.	میرزا محمد خلیل صفوي د (مجمع التواریخ) لیکوال	۱۱۰
۱۲۶.	میرز احمدشاه رضواني د (تحفه الاولیاء) لیکوال	۱۱۰
۱۲۷.	تاریخ افغانستان	۱۱۰
۱۲۸.	د ملتان د سدوزو د تاریخ لیکوال احمد نبي خان	۱۱۱
۱۲۹.	علي قلي میرزا د (تاریخ وقایع و سوانح افغانستان) مؤلف	۱۱۲

گڼه	سرلیک	مخ
۱۳۰	بهاري لال د (احوال نجیب الدوله و علي محمد خان	۱۱۲
۱۳۱	فقیر محمد د (جامع التواریخ) لیکوال	۱۱۲
۱۳۲	عبدالقادر کابلی د (اویماق مغل) لیکوال	۱۱۳
۱۳۳	محمود بن امیر ولي د (بحر الاسرار) مؤلف	۱۱۳
۱۳۴	میرزا سنگ محمد بدخشي د (تاریخ بدخشان) مؤلف	۱۱۳
۱۳۵	هنورام د (تاریخ بلوچستان) مؤلف	۱۱۴
۱۳۶	تاریخ قندهار در عصر درانی	۱۱۴
۱۳۷	رای چنرس د (چهار گلشن) مؤلف	۱۱۴
۱۳۸	عصت الدین د (خلاصه الاخبار) خاوند	۱۱۵
۱۳۹	سید محمد طباطبائي اصفهاني د (نسب نامه افاغنه) مؤلف	۱۱۵
۱۴۰	ثاقب د (تاریخ افاغنه) لیکوال	۱۱۵
۱۴۱	احمد د (معدن اخبار احمدی) لیکوال	۱۱۶
۱۴۲	محمد بدرالرحمن د (واقعات درانی) مؤلف	۱۱۶

د خپروونکي یادښت

پښتنو د تاریخ په اوږدو کي د خپل تاریخ د روښانه کولو لپاره هڅي کړي، تاریخونه یې لیکلي، ادبي تذکرې یې لیکلي، ادبیات یې روزلي، د خپل هیواد او حتی سیمي په کچه یې د هغوی د جغرافیایي موقعیت او پولو د روښانه کولو په باره کي آثار کښلي دي.

دا هڅي له ډیري اوږدې زمانې راپیل سوي دي، د اړوندي موضوع په باره کي په لسګونو او سلګونو تاریخي او ادبي کتابونه لیکل سوي دي.

خو ! بدبختانه زموږ هیواد تل د پردو یرغلګرو تر ناروا یرغلونو لاندي راغلی دی چي د دغو یرغلونو په اوږدو کي د دې هیواد تاریخ او فرهنګ ته هم نه زغمونکي زیانونه اوښتي، زموږ تاریخي او ادبي آثار ورک سوي یا یرغلګرو د ځان سره وړي او حتی داسي هم پېښه سوې چي کتابونه څه د کتابو او لیکوالو نومونه هم دغو خړو سېلابي سېلیو د ځانه سره وړي دي.

خو د دې هیواد او تاریخ زېړوونکي اولس وروستنیو پوهانو د خپلو مشرانو پر پله پل ایښی او د دغه ډول پټو د موندني لپاره یې لیځي رانغښتي وې او دي، چي د سر په لیکه کي یې د هیواد د نامتو تاریخ لیکونکي، ادبپوه او جغرافیه پوه پوهاند علامه عبدالحي حبیبي رحمه الله نوم راځي. چي تر ډیري اندازې په دې برخه کي بریالی سوی او توانېدلی دی چي زموږ د تاریخ او ادب ډیري تیارې روښانه کړي. هغوی د زیاتو شمېر نورو لیکلو او چاپي آثارو په لړ کي یو هم د "نومورکي مؤرخین" په نوم کتاب دی، چي ۱۳۸ تنه نومورکي تاریخ لیکونکي او یا هم د هغوی کتابونه راپېژني.

د دې چاپ کړي کتاب د نه پیدا کېدو او مهموالي له امله په کندهار کې د **"لوی احمدشاه بابا رحمه الله علمي او کلتوري مرکز"** او **"رشاد خپروندویه ټولنې"** وپتیل چې دا کتاب د دوهم ځل لپاره چاپ او د تاریخ څېړونکو او مینه والو ته وړاندې کړي.

خدای ﷻ دې وکړي چې د دې کتاب په بیا چاپېدو سره ځوان تاریخ لیکونکي او د فرهنګ مینه وال خپلې راپیل کړي هڅې بشپړې او ګړندۍ کړي.

په همدې هیله

د لوی احمدشاه بابا رحمه الله علمي او کلتوري مرکز

او

رشاد خپرندویه ټولنه

د افغانستان او پښتنو د تاریخ ځیني مؤرخین

زما د یادداښت په کتابچوکي دا (۵۰) کاله ځیني کتابونه یا د نومورکو تاریخ لیکونکو نومونه سره راټول سوي وو، چې کله کله به ما په خپله له هغو یادونو څخه کار اخیست او د بل چا لپاره د ګټې وړ نه وو.

یوه ورځ ښاغلي زلمي هیوادمل ماته وویل چې دغه یادداښتونه که سره راټول سي او د یوه کتابګوټي په توګه چاپ سي، نورو ته به هم ګټور وي او فایده به یې عامه سي.

ما هغه ګرد سره راټول کړل او ده ته مې وسپارل چې دا دی د ده په همت خپرېږي. خدای دې خپلې ښې او ښادۍ د ده په برخه کي، چې په داسي کارو کي زیارونه ګالي.

کابل ــ جمال مېنه
عبدالحی حبیبي
۱ جدي ۱۳۵۹

یادښت

د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځی وياړي چې د هیواد د ستر نومیالي ادبي، علمي او روحاني شخصیت میا فقیرالله حصارکي ننگرهاري د دوه سوم تلین په نمانځنه کې د یو لړ لیکچو (رسالو) په خپرولو سره برخه اخلي او په دې لړ کې د پیاوړي استاد پوهاند حبیبي دغه گرانبیه لیکچه د سیمینار برخه والو او نورو مینه والو ته وړاندي کوي.

په دې لیکچه کې د افغانستان (۱۳۸) تنه پېښلیکوونکي (مؤرخین) ښوول سوي چې زیاتره په دغه نامه چاته هډو څرگند نه وو.

د دغو تاریخ لیکونکو پېژندگلوي دا راڅرگندوي چې په پښتنو کې تاریخ لیکنه لږ تر لږه له اوومي اسلامي پېړۍ (۶۱۲) راهیسې پیل سوې او تر موږه رارسېدلې ده. په دغو نومورکو مؤرخینو کې زیاتره داسې کسان راځي چې د پښتو ادب تاریخ او تذکرو په ترڅ کې نور راز راز تاریخي پیښې هم را اخلي.

په دې توگه دغه لیکچه په خپل تاریخي او ادبي ارزښت سره د پښتو ژبې او ادب پر پښتو څېړونکو او زده کوونکو سربېره له هغو ټولو هیوادوالو سره هم مرسته کولای سي چې غواړي په ټولیزه توگه د پښتنو له تېر اته سوه کلن سیاسي، ادبي او فرهنگي تاریخ څخه خبر سي.

استاد حبیبي د دغه لرغوني فرهنگپالي هیواد د یوه پیاوړي پوهاند، لیکوال، څېړونکي او مؤرخ په توگه خپل ټول ژوند همدا راز علمي څېړنو او پلټنو ته وربښلی او څنگه چې (راټولوونکی موندونکی دی) نو د داسې ډېرو پټو خزانو په رابرسېرونه بریالی سوی هم دی، د غوریانو، سوریانو، لودیانو، لویکانو، د سوات او کونړ د امیرانو او داسې نورو افغاني او بیا پښتنو واکمنانو او سوبمنانو برسېرونه او پېژندنه یې د دغو خبرو ځلاندي بېلگې او ساري بلل کیږي.

د ژبو او ادبیاتو پوهنځی په داسې ترڅ کې چې د خپل مؤسس او لومړي پیاوړي استاد دغسې نوي څېړني ته په درنه سترگه گوري او په زړه کې ورته ځای ورکوي د لا زیاتو علمي بریالیتوبونو په هیله ورته د یوه روغمن او پتمن ژوند اوږدوالی غواړي.

پوهنوال دوکتور مجاوراحمد زیار
د ژبو او ادبیاتو پوهنځی رئیس

مؤرخين د لوی مؤرخ له نظره

زما لپاره د خوښۍ ځای دی، چې د لوی استاد پوهاند عبدالحي حبيبي د آثارو د چاپولو او ترتيب په لړ کې د دوی د دغه قيمتي او مهم اثر "نومورکي مؤرخين" په ترتيب او طبع بريالی کېږم.

د افغانستان او حتی منطقې په ليکوالو او مؤرخينو کې استاد حبيبي يو داسي مؤرخ دی، چې په تاريخ، ادب، اجتماعي، سياسي او ملي تاريخ او ورسره تاريخي جغرافيه کې د ډيري پراخې مطالعې، ژور علمي نظر او دقيقو علمي او مسلکي ابتکاراتو خاوند دی.

لوی استاد لا د طلوع افغان مدير و (۱۳۰۸ ش څخه وروسته) چې د افغانستان پر اجتماعي تاريخ، لرغوني او معاصر تاريخ يې علمي او مبسوط مقالات کښل او د طلوع افغان پاڼې يې په خپلو مفيدو او مهمو تاريخي او علمي پلټنو ښايسته کولې او افغانان يې د خپل هيواد او خلکو له تاريخي عظمت او برمه خبرول، د تاريخ د ملي قهرمانانو کارنامې او ملي مفاخر يې ورپېژندل.

په دې خصوص کې د لوی استاد ليکنې او مقالات لا هماغه وخت د طلوع په پاڼو کې منحصري نه سوې پاته بلکې د خپل علمي، ادبي او مسلکي قوت له پلوه يې د کابل د ادبي انجمن خپرونو ته هم لاره وکړه، په کابل مجله او د کابل په نورو موقوتو خپرونو کې هم خپرې سوې، علمي دنيا او د افغانستان د تاريخ علاقمندان يې د ليکنو له علمي فيضه بهره مند سول.

په ۱۳۱۷ ش کال کې چې لوی استاد د پښتو د نوميالي شاعر خوشحال خان خټک (۱۰۲۲ _ ۱۱۰۰ هـ ق) کليات د "خوشحال مرغلري" په نامه چاپ او نشر کړل، د دغه مغتنم او ګټور اثر په مقدمه کې يې د تاريخي

پلټنو يو کوچنی څنګ په کتابي شکل خوندي سو، او کله چې يې د عبدالقادر خان خټک (۱۰۶۳ _ ۱۱۲۴ هـ ق) او لوی احمدشاه بابا (۱۱۶۰ _ ۱۱۸۶ هـ ق) (طبع ۱۳۱۸ کندهار، طبع ۱۳۱۹ کابل) ديوانونه خپاره کړل، د دغو ديوانونو په مفيدو مقدمو کي يې هم خپلې تاريخي پلټنې او ګروېږنې ځای کړې.

لوی استاد په ۱۳۲۰ ش کال د پښتانه شعراء لومړی ټوک وکيښ او په ۱۳۲۳ ش کال يې د پښتو د ادبي تاريخ او د پښتنو او افغانستان د ملي او اجتماعي تاريخ ګرانبها ذخيره د دانشمند او سترګور مؤرخ محمد هوتک پټه خزانه نشر کړه، علمي او تحقيقي شروح، تعليقات او مقدمات يې پر وکښل، چې په کتاب کې د راغلو او يادو سوو رجالو، اماکنو، کتبو او تاريخي وقايعو په څېړنه، څرګندونه او پلټنه کې د تاريخ او ادب له محققينو او محصلينو سره پوره مرسته کولای سي. په ۱۳۲۵ ش کال چې د ادبياتو د پوهنځي چاري هم ور وسپارل سوې، نو يې د پښتو د ادبياتو د تاريخ د لومړي ټوک په کښلو او نشرولو د افغانستان د تاريخ د مهمو تاريخي مسايلو او پښتو ژبې د تاريخ او قديمو ادبي او تاريخي رواياتو په باب پلټنې، تاريخي څېړنې د علم او ادب مينانو ته وړاندي کړې.

تر دغه مهاله وروسته لوی استاد د افغانستان د تاريخ او د ژبو (پښتو _ دري) د ادب په تاريخ دومره کتابونه وکښل، رسالات او مقالات يې نشر کړل، قديم تاريخي او ادبي متون يې چاپ کړل چې تفصيل يې دلې نه ځاييږي، خو د ويلو وړ ده چې د دوی قيمتي او ادبي تاريخي ليکنې نه يوازي په افغانستان کي ارزښتني او د درناوي وړ دي، بلکې د سيمي په هيوادو او حتی بين المللي علمي محافلو کې هم په درنه سترګه ورته کتل کيږي، دانشمندان او محققين استفاده ترې کوي.

لوی استاد د خپلو دغو علمي او ادبي او تحقيقي هڅو او زيارونو په نتيجه کې تر سلو زيات مستقل تاريخي، ادبي او علمي کتابونه د پنځو سو په شاوخوا کې علمي رسايل او تر درو زرو زياتي تحقيقي او علمي مقالې د علم او ادب دنيا ته وړاندي کړي دي چې د افغانستان، سيمي او نړۍ فرهنګي او ثقافتي تاريخ وياړ په کوي.

د لوی استاد ادبي او تاریخي او نور علمي آثار نه یوازي د گران هیواد افغانستان د علمي مؤسسو او فرهنگي ادارو له خوا خپاره سوي دي، بلکي د سیمي د هیوادو علمي او فرهنگي مؤسسو او د بین المللي محافلو،علمي مجامعو هم د دوی مفید او گټور آثار خپاره کړي دي.

د پښتو او دري ژبو د تاریخ ادب په باب د ډیرو مهمو او علمي گټو مقالو او کتابو تر څنگه لوی استاد د افغانستان د ملي، اجتماعي او سیاسي تاریخ په مختلفو څنگونو ډېر زیات مقالات کښلي او د لرغوني او معاصر افغانستان تاریخي جغرافیا یې په مغتنم ډول د مقالو او رسالو په ترڅ کي هر اړخیزه څېړلې ده، د دغو مقالاتو یوه درنه برخه د آریانا په مجله او نوري یې د هیواد په نورو موقوتو خپرونو او د سیمي د هیوادو په موقوتو علمي نشریو کي خپري سوي دي. له دغو رسالاتو او مقالاتو سربېره د استاد تاریخي مهم او د یادوني وړ کتب دا دي:

ـ افغانستان بعد از اسلام
ـ تاریخ مختصر افغانستان
ـ افغانستان در عصر گورگانیان هند
ـ د افغانستان تاریخي پېښلیک او نور ...

د نوای معارک، فضایل بلخ، طبقات ناصري او زین الاخبار گردیزي، شروح، تعلیقات او مقدمات هم د دوی کښلي دي.

❀❀❀

د تاریخي مدارکو، منابعو، وقایعو او اسنادو په څېړنه کي د استاد د څېړني روش او عمومي میتود نهایت پر علمي او تحقیقي شهادتونو او علمي استنتاجونو ولاړ دی.

د معاصري تاریخ لیکني میتودونه په نقد او ارزیابۍ ولاړ دي او مؤرخ باید خپلو ټولو تر واک لاندي ماخذو، مدارکو، کتبي اسنادو او نورو خورو ورو پاڼو ته د نقد او کره کتني په سترگه وگوري، او کره او کوټه سره بېل کړي. د اوسنۍ زماني پلټونکی مؤرخ دي ته اړ دی چي د خپلو ټولو

خبرو اسناد وښیي [1] د لوی استاد په ټولو لیکنو کي دغه معاصر او پر علمي معاییر برابر روش لیدل کیږي. لوی استاد د وقایعو په تحلیل کي د ډېر دقیق او مبتکر او منقد نظر خاوند دی، هره پېښه او هره تاریخي او اجتماعي پدیده د اسنادو، ماخذو او علمي مشهودو دلایلو په رڼا کي څیړي.

د تاریخ او ادب په څېړنه، پلټنه او گروېړنه کي د دوی اتکاء په خطي او معتبرو چاپي متونو، د لرغونپوهني د تحقیقاتو په نتایجو، ډبرلیکونو، مسکوکاتو او نورو لرغونو کلتوري او تاریخي مواریثو بنا ده.

لوی استاد پوهاند عبدالحی حبیبي د افغانستان او پښتنو د تاریخ د ببلابیلو برخو له څېړني سربېره د مختلفو دورو د مؤرخینو پر آثارو کره کتني او علمي نقادانه تبصرې هم کړي دي، د قدیمو او معاصرو مؤرخینو تېروتني او زیاتي، کمی یې ښوولي او د علمي اسنادو، مدارکو او شواهدو پر بنا یې د مؤرخینو پر لیکنو حاشیې او شرحي کښلي دي او همدارنگه یې د مستشرقینو تېروتني هم د تاریخ په خصوص کي یادي کړي او سمي کړي دي[2]. د استاد د دغه ډول لیکنو ځیني برخي په کتابو کي او ځیني یې هم د مقالاتو په شکل په علمي خپرونو او نشریو کي چاپ سوي، چي د څېړنو دغه برخه د استاد د تاریخي پلټنو او تاریخ نگرۍ یو ښکلی او جلا باب دی.

د افغانستان او پښتنو د مؤرخینو پر آثارو له تبصرو او کره کتنو علاوه استاد د دغو مؤرخینو د کتابو او آثارو د معرفۍ هڅه کړې ده په دې سلسله کي استاد د رهنمای تاریخ افغانستان[3] په کښلو سره د افغانستان او پښتنو د تاریخ ۵۸۰ کتابونه او مؤرخین لنډ لنډ معرفي کړي دي چي دا دی په دې کتابگوټي کي هم د افغانستان او پښتنو ۱۳۸ تنه مؤرخین او د

---

(1) عبدالحسین زرین کوب، تاریخ در ترازو ـ ص ۱۶۰ ـ ۱۶۱، طبع تهران، ۱۳۵۴ ش.

(2) وگورئ ! آریانا مجله د ۱۳۵۹ کال ۱ گنه ۵۹ ـ ۶۶.

(3) د دغه کتاب لومړی ټوک چي د افغانستان د تاریخ ۵۸۵ خطي او چاپي کتابونه پکښي معرفي سوي، په ۱۳۴۸ کال د تاریخ او ادب ټولني له خوا (۱۴۵) مخه چاپ سوی دی.

هغوی تاریخي او یا تاریخي ارزښت لرونکي آثار معرفي سوي او د افغانستان او پښتنو د تاریخ او ادب علاقمندانو ته وړاندي کیږي.

څرنګه چي د دغه کتاب زیاتره مؤرخین د پښتني تاریخ په باب آثار او تالیفات لري او زیاتره هم پښتانه دي نو غواړم چي په پښتنو کي د تاریخ لیکني په سیر او هم د پښتنو د تاریخ په منابعو څو لنډ ټکي څرګند کړم :

په پښتنو کي د تاریخ لیکني سیر :

کله چي موږ د خپلي ژبي په کتبي آثارو کي تاریخي آثار پلټو نو له دوه ډوله تاریخي آثارو سره مخامخ کیږي : (۱) تاریخي کتابونه. (۲) تذکرې.

پښتو او پښتانه د تاریخ اهمیت او د خپل ملت او وطن او خلکو د کارنامو مېړانه او نورو اجتماعي، سیاسي او ملي حوادثو او وقایعو ضبط ته متوجه وو. نو په دې برخه کي یې هم د تاریخ مستقل کتابونه او هم د ادبي آثارو تذکرې کښلي چي په ضمني توګه ځینو تاریخي وقایعو ته پکښي نغوتي سوي او یا هم ځیني وقایع پکښي څېړل سوي دي. د تذکره نګارۍ له پلوه زموږ ژبه او ادب کابو اته سوه کلنه سابقه لري او زموږ لومړنۍ لاس ته راغلې تذکره د سلېمان ماکو تذکره ده چي په ۶۱۲ هـ ق کال په ارغسان کي کښل سوې، وروسته موږ د پښتو د ادبي تاریخ داسي منظمه تذکره نه ده تر لاسه کړې او یوازي د محمد هوتک پټه خزانه زموږ بله منظمه تذکره ده چي په ۱۱۴۲ هـ ق کال په کندهار کي کښل سوې ده. دغه دواړي تذکرې خاص ابتکارونه لري، څرګندوني یې د پښتو او افغانستان د تاریخ په څېړنه کي د لومړي لاس موادو حیثیت لري. دغه رنګه مستقل تاریخي کتابونه چي په ضمني توګه ادبي مأثر هم پکښي غونډ دي د ۶۵۰ په حدودو کي زموږ په ژبه کي کښل سوي دي. له دې جملې څخه تاریخ سوري، اعلام اللوذعي فی اخبار اللودي، لرغوني پښتانه، غرغښت نامه او نور یادولای سو، چي سترګور او دانشمند مؤرخ او تذکره نګار محمد هوتک یا لیدلي او یا یې نومونه تر موږ پوري را رسولي دي او د پټي خزانې په کښلو کي یې بالواسطه یا بلا واسطه د ماخذ په توګه تري استفاده کړې ده[1].

---

(۱) محمد هوتک پټه خزانه : ۱۶،۱۵، ۱۸، ۱۴، ۳۴، ۳۵، ۴۰، ۴۴ مخونه او نور څلورم چاپ، ۱۳۵۷ ش کابل د ادب پوهنځی.

همدارنګه د خواجو ملېزي تاریخ افاغنه (۱۰۳۱ _ ۱۰۳۳ هـ ق تالیف)، تاریخ مرصع، تواریخ حافظ رحمت خاني، هغه مهم تاریخي آثار دي چي د پښتنو د تاریخ ډېر تیاره څنګونه روښانوي. زه دلې د ټولو تاریخي کتابو نومونه ځکه نه اخلم چي لوی استاد پوهاند حبیبي په دې رساله کي مفصل معرفي کړي دي، خو څه چي زه یې پر خبرو کولو آرزو لرم دا دي چي د پښتو ژبه د لیکل سوو تاریخي آثارو په جمله کي سعادتنامهٔ افغاني هغه مهم تاریخي اثر دی چي تر یوه دوو وروستیو کالو دمخه یې چا نوم نه و اخیستی، او دا دی د خان روشن خان د یادونو له مخي د لوی استاد په دې اثر کي هم معرفي کیږي. دغه تاریخي اثر د خپل تاریخي ارزښت تر څنګه ادبي ارزښت هم لري، او د کتاب نثر زموږ د نثر د تاریخ په څېړنه کي نه سي هېرېدای. د سعادتنامهٔ افغاني نثر دا دی :

"پښښور ته راغلي پښتانه ټول درې کوره دي او بعضي قبیلې د دې دریو قبیلو سره یو ځای اوسي چي دوی ورته حصه لکه د ورور ورکړې ده خو دغه همسایه دي او دا لویي کورنۍ درې دا دي : اول خیښبني، دویم غوري، دریم کرلاني اوس به د هر یو کور تفصیل بیانیږي چي دا دي :

تفصیل د خیښبني دا دی یوسفزي ګګیاني او ترکاني چي دا وخت په لغمان کي میشته دي. دا د خیښبني اولاد دي، مامدزي (محمدزي) چي په اشنغر کي اوسي، دا د زمند اولاد دي، د خیښبني تره ؤ مګر خیښبني لکه د ورور ځان سره نیولي دي ..."[1].

د خان روشن رایه دا ده چي دغه تاریخ تر تواریخ حافظ رحمت خاني (۱۱۸۱ هـ ق تالیف) دمخه لیکل سوی دی، له دې خبري څخه ښکاري چي دغه تاریخ به د دولسمي پېړۍ په اوایلو کي کښل سوی وي نو یې نثر د خپل ادبي قوت او سلاست له پلوه د دولسمي پېړۍ له ښو نثرونو څخه ګڼل کېدای سي او موږ به یې د خپل نثر په تاریخ کي ستایو.

---

(۱) پښتو مجله د ۱۹۷۹ ع کال ۱۱ ګڼه ص ۵۰.

زموږ په ژبه کي خو د تاريخ کښل کابو اته سوه کلنه سابقه لري مګر مولوی محمداسمعيل هزاروي د قاعدهٔ افغاني [1] په مقدمه کي کښلي دي:

"پوشيده نماند که در کتب تواريخ افغانی چنان يافته شده است که اول کسيکه در افغانی تصنيف شروع نموده خواجه محمد نام شخصی بود که در اوايل سال نهصد هجری کتابی مشتمل بر آمدن قوم افغان به سمت پشاور و واقعاتی که در مبادی بايشان روی داده تصنيف کرد" [2].

دا چي موږ د نوموړي مولوی د يادښت له مخي يو بل قديم مؤرخ او د پښتو ليکوال پېژنو سمه او ښه خبره ده، مګر دا چي کښلي يې دي چي دی لومړنی مصنف دی دا خبره سمه نه ده دمخه يوازي د تاريخ په خصوص کي د شېخ ملي دوتر [3] او تر دغه دوتر دمخه تاريخ سوري، تذکره الاولياء، لرغوني پښتانه او نور کتابونه لرو چي يا په خپله کتابونه او يا يې هم مواد او روايات تر موږ پوري رارسېدلي دي.

د پښتنو د تاريخ منابع:

د پښتنو د تاريخ په کښلو کي له کتبي تاريخي او دي ته ورته آثارو سربېره ډېرليکونه د لرغون پوهني له کشفياتو څخه د تر لاسه سوو مدارکو او متفرقو اسنادو څخه د لومړي لاس موادو په توګه کار اخيستل کېدای سي.

همدارنګه زموږ ادبي آثار د تاريخ د کښنني لپاره له مهمو موادو څخه ګڼل کيږي، که څه هم دغه آثار اساساً د نورو هدفونو او غرضونو لپاره ايجاد سوي، ويل سوي او يا کښل سوي او د تاريخي وقايعو د ضبط منظور نه دي رامنځته سوي، خو د خپلو مقاصدو د شرح په ترڅ کي يې ځای ځای داسي

[1] قاعدهٔ افغانی په ۱۸۶۷ ع کال ۹۶ مخه د هنري بکټ انګرېز په غوښتنه د پېښور د جيل په مطبعه کي چاپ سوې ده.
[2] قاعدهٔ افغانی ص ۲.
[3] پوهاند عبدالحی حبيبي، د پښتو ادبياتو تاريخ ـ ج ۲، ص ۲۳۵، ۱۳۴۲ کال چاپ، پښتو ټولنه.

يادوني او تاريخي مطالب تر لاسه کيږي چي زموږ د تاريخ په ليکلو کي تري استفاده کولای سو [1] زموږ ليکنی او ګړنی ادب دواړه له دې پلوه غني دی.

(۱) ګړني ادب:

زموږ په ګړني ادب کي لنډۍ، سروکي، غاړي، سنځرخيلي ناري [2] د هوتکو ناري [3] داسي سندري دي چي د پښتو د ملي، اجتماعي او کلتوري تاريخ په ليکلو کي له پامه نه سي غورځېدی او د لومړي لاس مهمو آثارو په توګه تري استفاده کېدای سي.

(۲) ولسي سندري:

له دغو سندرو څخه چاربيتې، بدلي او کسرونه داسي مواد دي چي هره سندره د يوې مهمي تاريخي واقعې په ښننه او څرګندونه کي له مؤرخينو سره تر هره بله ماخذه زياته مرسته کوي، خو له بده مرغه چي زموږ د دغو اولسي سندرو قديمي بولګې د زمانې سرو سېلبو ورسره وړې دي او يوه قديمه سندره يې هغه د بابا هوتک (۶۶۱ ـ ۷۴۰ هـ ق) ويلې او د پټې خزانې پاڼو تر موږ پوري رسولې ده [4] دغه سندره د پردو تاړاکګرو په وړاندي زموږ د مېړني اولس قهرمانانه مبارزې څرګندوي، تر دې بدلي وروسته د ډيري مودې دغه ډول سندري له موږ سره نسته، خو هغه چاربيتي او بدلي چي دارمستتر (۱۸۴۹ ـ ۱۸۹۴ ع) د پښتونخوا د شعر هارو بهار [5] د کوټي سيد محمدعمر په ګلشن اشعار افغانی [6] مرحوم نصر په تاريخي چاربيتې [7] او خېړندوی خدمتګار په تور بريښ [8] کي ضبط کړي دي داسي

[1] پوهاند عبدالحی حبيبي تاريخ نويسي در افغانستان، آريانا ۲۶ کال، ۴ ګڼه ص ۳ ـ ۱۳۴۷ کال.
[2] پروفيسور ولي محمد سيال کاکړ، پښتو او پښتانه په سهيلي پښتونخوا کي، ص ۳۲۴ ـ ۳۳۴ د ۱۹۷۶ ع کال د کوټي چاپ.
[3] حبيب الله رفيع، د خلکو سندري ۱۳۳ ـ ۱۵۹ مخونه د تاريخ او ادب ټولنه ـ ۱۳۴۹ ش کال چاپ.
[4] پټه خزانه ص ۵ ـ ۶.
[5] دارمستتر، د پښتونخوا د شعر هار و بهار ۱ ـ ۷۴ مخونه ۱۳۵۶ ش کال چاپ ـ پښتو ټولنه.
[6] سيد محمدعمر ـ ګلشن اشعار افغانی (خطی) ص ۵۲، ۷۶ او نور ...
[7] تاريخي چاربيتې ۳ ـ ۱۵ مخونه ـ ۱۹۵۳ ع کال ـ پېښور.
[8] تور بريښ ۷۳ ـ ۱۴۵ مخونه ۱۳۴۷ ش کال.

بدلي او چاربيتې دي چې د انګرېزي امپرياليستي لښکرو د تار او تاراک او يرغل په مهال کې د زړه ورو پښتنو قهرمانانه مبارزې، سربښندنې او مېړانې پکښې ستايل سوې. د دښمن تيرې، د خاينينو کرغېړن اعمال او د دوی ماتې او رسوايۍ يې پکښې بيان کړې دي او په رښتيا چې هره سندره يې د ملي تاريخ يو باب دی.

دغه رنګه په کسرونو کې د انګرېزي تاراک له غندنې[1] پرته د مروتو او خټکو مروتو او وريرو مروتو او يوسفزو د شخړو او لانجو په باب مواد سته[2] چې زموږ د اولس د مختلفو قبيلو د تاريخ په کښلو او من حيث مجموع د پښتو د تاريخ په کښنه کې د مؤرخينو په ښه ورځي.

له ګرني ادب، اولسي سندرو او کسرونو سربېره چې زياتره يې شفاهي شکل لري زموږ ليکنی ادب او ادبي آثار هم د تاريخي موادو د درلودلو له پلوه غني دی. زموږ د مختلفو شاعرانو په دېوانونو، حماسي منظومو، د روحاني اشخاصو په مناقبو او جنګنامو کې د پښتنو د سياسي، اجتماعي او ملي ژوند د تاريخ په باب بېلابېلو دورو تاريخي مواد تر لاسه کېدلای سي، زه دلې پر دغو ټولو ادبي آثارو بحث نه کوم ځکه پر دغو موضوعاتو جلا جلا پنډ پنډ کتابونه ليکل کېدای سي خو څه چې زه دلې کاږم صرف يو اجمال دی.

(۱) د شعراوو په دېوانونو او نورو منظومو آثارو کې:

د پښتنو شعراوو له دلې څخه د خوشحال خان آثار د تاريخي موادو د خوندي کولو له پلوه ډېر غني دي، د خوشحال په کلياتو کې د ده ځيني غزلې، قصايد[3] او ټوټې تاريخي وقايع شرح کوي، دغه ډول د ده په

[1] د مروتو کسرونو يوه ناچاپه خطي مجموعه د پېښور په پښتو اکېډيمي کې په ۳۶۲ نومره قيد ده په دغه مجموعه کې ځيني داسي کسرونه هم سته چې له انګرېزانو سره د پښتنو د جګړو بيان کوي، لکه په ۲۱ مخ کې د (کندي) کسر چې د غازي محمداکبر خان د توري او مېړانې په ستاينه کې ويل سوی دی.

[2] د مروتو کسرونه ۱ _ ۱۲۱ مخونه ۱۹۵۹ کال چاپ پېښور.

[3] د خوشحال مرغلري ۵۶۲ _ ۷۰۸ مخونه د ۱۳۱۷ ش کال چاپ کندهار، د دغي برخي په اکثرو منظوماتو کي تاريخي وقايع رانغښتل سوي دي.

مثنوياتو کي سواتنامه[1] او فراقنامه[2] دغه خصايص لري.

فراقنامه خوشحال خان د خپل حبس[3] په زمانه کي کښلې ده په دې کتاب کي که خوشحال خان له يوې خوا د خپل وطن، دوستانو او کورنۍ څخه د ليريوالي له امله دردوونکي نارې کړي دي له بلې خوا په همدغه کتاب کي ځيني داسي انتقادي ټوټې او تاريخي منظومات ګورو چې د ده نقادانه نظر او د ده د کلام عمومي روح ترې څرګندېږي او هم د ځينو مهمو تاريخي پېښو څرګندونه کوي، د نمونې لپاره د فراقنامې لاندې بيتونه د کتلو وړ دي:

په خوله شرع شرع نومړي	دی د شرع حکم کوم وړي
پلار ترلې پادشاهي کا	سل ناحقه ګمراهي کا
دا د خوارو زر آهونه	لور په لور اوجاړ ملکونه
سکه ورونه يې قتل کړي	ده يې مال ګنجونه وړي
د سکه وراره عورته	په ستم کړه فضيحته

[1] سواتنامه د خان يوه مثنوي ده چې سوات ته له خپل اووه مياشتني سفر څخه وروسته يې کښلې ده، ټول بيتونه يې ۳۹۱ دي، د تاريخ د يوه څنګ په کښلو کي له پامه نه سي غورځېدای. دغه مثنوی په ۱۳۵۸ ش کال د لوی استاد پوهاند حبيبي له ۷۷ مخيزو څرګندونو سره د افغانستان د علومو اکاډمۍ خپره کړه (متن ۷۰ مخ).

[2] د فراقنامې يوازينۍ خطي نسخه د پېښور په موزيم کي خوندي ده، ۳۵ پاڼې لري. د دغي نسخې نقل په ۱۳۵۶ کي د محترم همېش خليل په وسيله زلمي هيوادمل ته رسېدلی دی چې د ده له سمونو، لمنو او سريزي سره يو ځای چاپ ته چمتو دی.

[3] د خوشحال خان د حبس او نظربندۍ زمانه (۱۰۷۴ _ ۱۰۷۹ ق) ده، د خوشحال خان کليات د استاد کامل مقدمه (ص _ س) مخونه، ۱۹۶۰ کال چاپ، خوشحال خان يو ځای د خپل بند کال داسي ښوولی دی.

زر څلور اويا هجرت ؤ
هغه کال چې بندېوان سوم

(قطعات، ارمغان ص ۶۸۶)

زر ناسازي زر فساده	دم وهه له عدله داده
په دا هومره قباحت	دم وهه له شريعت
په دا هومره رسوايي	دم وهه له پارسايي
الحذر له دې زمان	الامان له دې سلطان [۱]

له دې سربېره د خوشحال خان د کورنۍ او زامنو په دېوانو کي د شعر په ژبه موږ داسي نغوتي او يادوني وينو چي د تاريخي وقايعو د ضبط له پلوه ارزښتمني يادوني دي، لکه د هجري (۱۰۴۴ _ ۱۱۰۶ هـ ق) ځيني منظومات[۲] او يا هم د سکندر خان ختک هغه منظوم ليک چي يي اشرف خان هجري ته ليکلى دى[۳] د خپل ادبي قوت تر څنګه ځيني زموږ په تاريخ کي ارزښتمن او مهم نکات هم رانغاړي.

دغه ډول د مصري خان ګګيانى (۱۱۵۰ ق حدود) په دېوان کي چي کومه قصيده د پردو سپاهيانو د وحشيانه اعمالو او د پښتني کليو د چورولو او لوټولو په باب ضبط ده[۴] زموږ د دولسمي پېړۍ د تاريخ په کښنه کي نه سي هېرېداى او يا هم هغه خبري چي د انګرېزي استعمار د مظالمو او چال چلند په باب قاسم علي خان اپريدي (۱۲۳۲ هـ ق حدود) په خپل کليات[۵] کي کړي، د ديارلسمي پېړۍ د پښتني مبارزو ځيني تياره ګوټونه روښانوي.

---

(۱) فراقنامه خطي.

(۲) د هجري دېوان د محترم همېش خليل ترتيب او سريزه، ۱۷۱ _ ۱۷۹ او نور مخونه ۱۹۵۸ ع کال _ پېښور.

(۳) دغه ليک او د سکندر ختک نوري غزلي او قصيدي چي تاريخي او ادبي ارزښت لري د ده د دېوان په هغه مخطوطه کي ضبط دي چي په ۱۱۷۶ هـ ق کال د محمدي صاحبزاده لپاره کښل سوي ده. دغه خطي نسخه د مصري خان ګګيانى د دېوان سره په يوه جلد کي ده او د پېښور د پښتو اکېډمۍ په کتابخانه کي په (۵) نومره خوندي دي. د سکندر دغه ډول منظومات د ده په چاپي دېوان کي نسته.

(۴) وګورئ ! د مصري خان ګګيانى دېوان ۳۱۹ _ ۳۲۱ مخونه د ۱۹۵۹ ع کال د پېښور چاپ.

(۵) د دغه کليات يوه خطي نسخه د پېښور په اسلاميه کالج کي خوندي ده او په دغه کتابخانه کي يوه نومره (۱۹۱۰) ټاکل سوي ده او د دېوان يوه نسخه يي په برټيش موزيم کي هم سته. (د ميکنزي فهرست ص ۸۶)

(۲) مناقب :

د صوفيانو، روحانيونو، د طريقت د مشرانو او نورو صاحب حال خلکو په مناقبو کي د شرقي ژبو ادبيات ډېر کتابونه لري، پښتانه او پښتو ادب هم په دې خصوص کي تر نورو ژبو پاته نه دي، بلکي دغه ډول مناقب ډېر پکښني ليکل سوي چي د ټولو په تفصيل سره راوړل به دلې بې ځايه وي، مګر هغه مناقب چي تاريخي مواد لري او د تاريخ په مطالعه او کتنه کي د هېرولو نه دي، دلې د ياد مناسبت لري، خو د ليکني د لنډ تنګ چوکاټ له مخي زه دغه ډول مناقب هم ټول نه سواى معرفي کولاى او صرف د شېخ رحمکار (۱۰۶۳ ق مړ)، کاکا صاحب، فقير جميل بېګ، ميا عمر څمکني (۱۰۸۴ _ ۱۱۹۰ هـ ق) او اخون الياس مناقب يادوم.

(۱) مناقب رحمکار[۱] :

چي شمس الدين بن شېخ زبير (قياس الدين) بن ضياء الدين منظوم کښلي[۲] په دې مناقبو کي ځيني داسي ټکي ښکاري چي د تاريخ لپاره د ارزښتمنو موادو حيثيت لري د شېخ رحمکار د وفات په باب يي ويلي دي :

تر اتيا کالو قريب	ده حيات درلود مجيب
سن د هجر د حضرت	پوره و هغه ساعت
پوره درې شپېته زر کاله	سن د هجر و کماله
چي خطيب پاس په منبر شه	په خطبه لوستو زره ور شه
دا خوشحال ختک ويلي	په کتاب کي ما ليدي
چي په حين کي د وفات	د شېخ جي ولي نېک ذات
زه حاضر ومه په ځان	هغه ځاى هغه مکان

---

(۱) د شمس الدين د مناقب شېخ رحمکار خطي نسخه ۲۳۰ مخه په ۱۸۳ نومره د پېښور په پښتو اکاډيمي کي خوندي ده. د شېخ رحمکار مناقب په پارسي ژبه جميل بېګ هم ليکلي دي (تاريخ مرصع ص ۵۶۲) چي يوه مخطوطه يي په ملي آرشيف کي هم سته. په پښتو ژبه تر شمس الدين وروسته غلام احمد نومي هم نظم کړي دي. (فرهنګ ص ۳۵۴)

(۲) شمس الدين له مناقبو سربېره نور مؤلفات هم لري ښاغلي رفيع په دوهم ټوک ادبي ستوري کي معرفي کړي دي.

چي جمع مه ادا کړله — جنازه مي را اخيستله
تربنه لاندي زه په ځان سوم — و مطلب ته شتابان سوم
زما نيست د خاطر دا و — چي وماوته پيدا و
چي زيارت به د صاحب — په ميره کرم عجايب
چي زما د مندڼ پوله — شيخ صاحب وي زړه قبوله
چي دا اوس د ده روضه ده — په ښه شان عجيبه ده
چي رسيد سوو تر دې ځايه — واړه ستري شوو نېکرايه
جنازه مو کوزه کړله — موږه خپله دمه کړله
جنازه نه خوزېدله — موږه ډېره خواري کړله

دغه ډول همدغه شمس الدين مناقب جميل بېگ[1] هم نظم کړی دی د دې مناقبو ډيري پيښي که څه هم په رواياتو مبنی دي خو په تاريخ کي نه سي هېرېدای، په دغو مناقبو کي د کندهاري غلجي خان د آسونو د تجارت قصه او بيا له جميل بېگ سره د ده ليدنه او بيا بيرته کندهار ته د هغه تګ او ... تولي داسي خبري دي چي د محقق لپاره د غور وړ مواد ګڼل کيږي.

دادين [2] چي د ميا عمر څمکني مناقب يې د ١٢١٩ ق د ذوالحجې په آخر کي نظم کړي[3] د ميا عمر د خوارقو او عاداتو د ښوولو تر څنګه ځيني تاريخي وقايع هم ضبطوي لکه: د احمدشاه بابا د مستونګ د فتحي بيان چي څو بيته يې دا دي:

---

[1] د شمس الدين د مناقب جميل بېگ يوه خطي نسخه له پوهاند دکتور جاويد سره او بله يې د پېښور په پښتو اکيډمي کي سته، ښاغلي رفيع يې متن چاپ ته اماده کړی دی. جميل بېگ د خوشحال خان سکنی ورور و، قبر يې په تنګاړو کي دی، او زيارت يې په فقير بابا مشهور دی، د زيارت پر لوحه يې کښلي سوي دي: "روضهٔ مبارک حضرت فقير صاحب جمال خان برادر حقيقتی خوشحال خان ختک المعروف به فقير صاحب چشتی بتاريخ يازدهم جمادی الاول ١١١٦ هـ ... واصل الی الحق شد".

[2] پښتانه شعراء ج ۴، ص ٩٨۴ _ ٩٨۶، ١٣۵٧ ش کال، پښتو ټولنه.

[3] د دغه مناقب يوه خطي نسخه له ښاغلي سليمي کندهاري سره سته. (وګوره! ژېری د ١٣۵۵ کال ۴٢ ګڼه د ١٣۵۶ کال ٧ ګڼه.)

چي يو خلي احمدشاه دردران مي — له هراته تلو په لوري د ايران مي
ولي پښې ورته په لاړ د مستونګ خرند شه — دی پښتون خره غيرت و ورته رند شه
هک حيران شه احمدشاه په دغه کار کي — بل پري ژمي راغی ډېر په دند و کار کي
باري دی عجب پښتو غيرت نيولی — نه پرېږدم زه دا عالم داسي ناولی

شريف نومي شاعر[1] چي د اخون الياس (١٠٨۶ ق مړ) کوم مناقب (١٣٢١ ق تاليف) نظم کړي او يوه قديمه نسخه يې ما ليدلې، د دې مناقبو ځای ځای په تاريخي پيښو څرګندوني موندلي کيږي.

(٣) شاهنامې او جنګنامې او نور دې ته ورته منظوم آثار:

د موجود معلوماتو له مخې د پښتو ادب په تاريخ کي د شاهنامو کښل په دولسم قرن کي پيل سوي دي. حافظ مرغزي (١١٢۶ هـ ق زوکړی) په ١١٧۶ هـ ق کال احمدشاهي شاهنامه نظم کړه[2] تر دې وروسته تر څورلسم قرنه ما د پښتو په ادبي تاريخ کي د شاهنامې څرک نه دی ايستلی خو په څورلسم قرن کي احمدګل (١٢۵٨ _ ١٣١٠ هـ ق) د امير عبدالرحمن (١٣١٩ هـ ق مړ) شاهنامه نظم کړېده[3].

په جنګنامو کي هغه جنګنامې چي د پښتني تاريخ په کښلو کي د موادو په توګه ښه ارزښت لري هغه دي چي د پښتنو د ملي مبارزو په دوران کي پښتو ناظمانو او شاعرانو جوړي کړي دي، ددغه ډول جنګنامو په لړ کي دوې متاخري جنګنامې يوه د صاحب الدين ختک جنګنامه چي د "فېروز نامه"[4] په نامه يادېږي او بله هم د دلاور طالب عمرخېل د

---

[1] تېر هېر شاعران ص ٢۵٢ د ١٩۶٣ ع کال د پېښور چاپ.

[2] احمدشاهي شاهنامه لومړی ځل په ١٩۶۵ کال ٢٠۶ مخه د پېښور پښتو اکاډيمی خپره کړه، فاضل استاد پوهاند رشاد پر دغي شاهنامې د پېښور تر چاپ دمخه مبسوط کار کړی و، او زيات شروح او تعليقات يې پر کښلي وو.

[3] فرهنګ زبان و ادبيات پښتو ج ١ ص ٢٢.

[4] د فېروز نامې خطي نسخه په ١١٣۵ ق کال کښل سوې اصل يې ١۵٨ مخه او نقل يې ١٧٢ مخه دی نقل يې د پښتو نوميالي ليکوال همېش خليل د چاپ لپاره تيار کړی دی.

"مغل خان جنگنامه" د تاریخي موادو په لحاظ غني دي. (د دې جنگنامې یوه نسخه د علومو اکاډیمۍ په کتابخانه کې سته). ښاغلي رفیع کار پر کړی دی.

د صاحب الدین ختک فېروزنامه د کتاب د محتویاتو له مخې د سکهانو سره د هغه مهال د ختکو د یوه مشر فېروز خان ختک[1] د جنگ حالات بیانوي، د فېروز نامې څو بیتونه دا دي :

رنجیتـــي نـــومی کـــافر دی	مخ یې ورک شه لوی مضر دی
پـه یـوې سـترگې معـذور دی	یـا دجـال دی یـا یـې زوی دی؟
دی یـو سـکه و پـه مـاجي کـي	لکـه مـات لـوښی پجـی کـي
نـه یـې قـدر نـه یـې قـار و	د دریـو کلیـو یـو سـردار و
زور یې کم حکم یـي سـست و.	هـر دښمـن پرې بـالا درست و
چـي بادشـاه بـه لاړ لاهـور تـه	دی بـه وتـیښی و بـل لـور تـه
تـوان بـه یـې نـه لیـده د جنـگ	نور به یې خان کړو نو په ځنگ

دغه راز دلاور طالب د مغل خان په منظومه جنگنامه کې له انگرېزانو سره د دغه پښتانه د مبارزو او جنگونو قصې او واقعې بیان کړي دي.

د سپیني هغه حماسیات چې د ۱۳۵۵ ق په حدودو کې پر هرات باندې د پردي تاړاک په زمانه کې ویل سوي ټول هغه نظمیات دي چې د خپل ادبي ارزښت تر څنگه ملي او تاریخي ښېگڼې هم لري او د دغه پردي تاړاک او د هرات د مېړنیو خلکو د دفاع او مېړاني په خصوص کې ښې خبرې ځني تر لاسه کیږي[2].

سربېره پر دې د پښتو ادبیات ځیني نور منظوم کتابونه هم لري چې د ځینو نورو مقاصدو لپاره کښل سوي خو د مطالبو په ترڅ کښې ځیني مهم مطالب هم راغلي وي چې د یوې دورې د تاریخي وقایعو په څرگندونه کې د

[1] د دېوان امرناتهـ په ظفرنامهٔ رنجیت سنگهـ طبع لاهور کې مي د فېروز خان نوم ونه موند (فهارس و ـ ز مخونه) خو پر هار و بهار باندې د دارمستتر د نوټونو په ۱۱ ـ ۱۲ مخونو کې د ده او د ده د زامنو نومونه یاد سوي دي.

[2] پښتني مېرمني ص ۷۴ ـ ۸۰ . ۱۳۲۳، پښتو ټولنه.

مؤرخینو او تاریخ د پلټونکو په درد خوري له دغه ډول آثارو څخه یو هم د ملا مست (۹۵۰ هـ ق حدود) سلوک الغزاه دی چې د ځینو پېښو او جنگونو په باب ښه معلومات لري.

لوړ ما څو کتابونه او ادبي منظومې، صرف د مثال په نیامت یادې کړې که نه وي زموږ د فولکلوري، *اولسي او کتبي ادب ډېرې پاڼې ځیني مهمې تاریخي څرگندوني لري چې مؤرخ یې د تاریخي لیکلو پر وخت نه سوای هېرولای.

روایات او شفاهي څرگندوني:

د پښتنو مختلف قبایل، عشایر او نوري وړې څانگې د خپلو شجرو په مورد کې ځیني شفاهي او روایي معلومات لري چې زیاتره یې په انسابو او تاریخونو کي هغسې نه وي نو په همدې اساس زموږ د مختلفو قبایلو دغه روایي شجرې او د دوی د لېږد او کوزنیو په باب د دوی خپل معلومات هم بې ځایه او بې گټې نه دي همدارنگه زموږ خلک د ځینو مهمو تاریخي وقایعو په باب هم روایتي مالومات لري، چې که راټول او اضافات ترې حذف سي نو زموږ د ملي تاریخ په کښلو کې د یوې منبع په توگه له پامه نه سوای غورځېدای.

❁❁❁

د لوی استاد پوهاند عبدالحي حبیبي دغه رساله به وکړای سي چې د مؤرخینو، د افغانستان او پښتنو د تاریخ څېړونکو ته د ماخذ او څېړنې په خصوص کې گټوري لارښووني وکړي، ډېر تاریخي کتب به وروښیي. دغه رساله له تاریخ څېړونکو او پلټونکو سره له مرستي سربېره د پښتو د ادبي تحقیقاتو له پلوه هم ارزښت لري ځکه ځیني داسي پښتو تاریخ کتب یې هم را معرفي کړي چې تر اوسه بل ځای یې چا یادونه نه وه کړې.

لوی استاد ته دې خدای ﷻ صحت او عمر ورکي، چې خپلې نورې مفیدې تاریخي، جغرافي، ادبي او علمي څېړنې پر پښتنو ولوروي او پښتانه یې د علم له فیضه مستفید سي.

﴿ ۱ ﴾

سلېمان ماکو د (تذکرة الاولياء) لیکوال

سلېمان د بارک خان زوی په قوم ماکو صابزی د (۶۰۰ هـ) په شاوخوا کي د کندهار په ارغسان کي اوسېدی. دا مورخ، سیاح او گرزند سړی و، دی په خپله لیکي چي په (۶۱۲ هـ) تللی وم او د پښتونخوا په غرو او رغو گرځېدم او د لويانو مراقد مي ليدل او پلټل.

داسي ښکاري چي سلېمان تر دغه مفید او گټور سفر وروسته موفق سو چي د پښتنو د نومورو بزرگانو په احوال کي یوه (تذکره الاولیاء) ولیکي او د دوی وینـاوي او اشـعار پـه دي کتـاب کـي خونـدي کـړي.[۱] دا کتـاب متاسفانه اوس ورک دی خو لومړي اته مخه يې ما تر ۱۳۱۹ ش کال دمخه خوشبختانه په کندهار کي وموندل او د هغو مخو عکسونه مې د کابل په سالنامه او په پښتانه شعراء لومړي ټوک کي خپاره کړل.

سلېمان ماکو د پښتنو پخوانی مورخ دی او د ده د نفیس او گټور کتاب دغه خو صفحې د پښتو د ژبي او رجالو د تاریخ لپاره داسي مفیدي ثابتي سوي چي د ادب او پښتو تاریخ به يې تر ابده مرهون وي.

سلېمان ماکو یوه سړی او سترگه ور مورخ ښکاري، دی د هر پښتانه لوی او نومیالي سړي سوانح او احوال لیکي، وروسته يې د شعر او وینا نموني هم راوړي، نو د ده کتاب یوازي د ولیانو تذکره نه، بلکي د پښتو د شعر او ادب یو ډېره گرانبها مرقع هم ده، وگورئ ذکر سوي سالنامه او د پښتانه شعراء لومړی ټوک.

(۱) د سلېمان ماکو د تذکري مقدمه.

﴿ ۲ ﴾

شېخ کته د (لرغوني پښتانه) لیکوال

دا مدقق مورخ او د پښتنو د یوې خوار لويي علمي او ادبي کورنۍ رکن د شېخ یوسف زوی او د شېخ متي لمسی دی. شېخ متی هغه لوی او معروف د پښتنو نومورۍ دی چي په کلات بابا مشهور او اوس يې هم مرقد د کلات پر غونډۍ دی. شېخ متی عارف او عالم او ادیب سړی او په پښتو کي يې په علم او عرفان ډېر شهرت درلود.[۱] شېخ متی خپلي کورنۍ ته علم، تقوی، عرفان په ارث پرېښوول او یو کتاب يې هم ولیکه، چي (د خدای مینه) يې نوم و. د ده ځیني اشعار هم پښتنو مؤرخینو رانقل کړي دي.[۲]

په دې کورنۍ کي وروسته ډېر علماء، مؤرخین، عرفاء پیدا سول چي موږ يې د روښان او درویزه او خوشحال خان د علمي کورنۍ په څېر د پښتنو یوه بله لوړه علمي او عرفاني کورنۍ گڼلای سو. په دې مقاله کې زما وظیفه ده چي د دوی تاریخي کتب او خدمتونه ولیکم، نوري علمي او ادبي پلټني يې ببل لیکونه غواړي. شېخ یوسف د شېخ متي تر مړیني وروسته د ده پر علمي او ادبي او روحاني مسند کښېناست او اوه زامن يې درلودل چي له دوی څخه شېخ کته ډېر مشهور سو او د ده مور بي بي مراد بخته نومېده، چي په خته زمنده وه[۳] دې نومورې عالم د پښتنو د رجالو او مشاهیرو په تاریخ کي یو نفیس کتاب وکیښ چي نوم يې و (لرغوني پښتانه) دا کتاب پښتو و، او د پټي خزانې مؤلف محمد هوتک ډېر ځله دا کتاب یادوي او داسي ښکاري چي د دغه مؤرخ یگانه ماخذ هم دغه و. د شېخ کته د ژوندانه وخت نه دی ښکاره، خو د پټي خزانې په روایت د ده نیکه شېخ متی په (۶۸۸ هـ) وفات سوی دی، ځکه چي د مؤرخینو په اتفاق یوه پېړۍ درو پښتو

(۱) مخزن افغاني قلمي ص ۲۵۴.

(۲) پټه خزانه د کابل طبع.

(۳) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۵.

لپاره مقرره ده نو باید د شیخ کته د ژوندانه وخت هم د (۷۵۰ هـ) شاوخوا وګڼل سي. د شیخ کته اولاد که څه هم د پښنور په شمالي لتو کي پراته وو، مګر داسي ښکاري چي په خپله دی سیاح سړی و، څکه محمد هوتک په ښکاره لیکي چي شیخ کته د محمد بن علی البستي کتاب تاریخ سوري په بالشتان کي لیدلی و [1] بالشتان یا والشتان خو د غور مشهور ښار ؤ، چي په (۱۳۹ هـ) امیر پولاد سوري نیولی ؤ [2] چي د بیهقي په ضبط ګوروالشت [3] او د منهاج سراج د طبقات ناصري په یوه نسخه کي غوروالشت راغلی دی[4] او دا ښار د تکیناباد (د اوسني کندهار حدود) او د غور د مندیش تر منځ پروت و، او د سیستان په تاریخ کي هم والشتان ضبط سوی دی[5] نو چي شیخ کته والشتان ته راغلی او د غور دغه ښار یې لیدلی و، ښکاریږي چي د وطن شرقي او جنوبي خواوي به یې هم کتلي وي.

د شیخ کته نفیس تاریخي کتاب (لرغوني پښتانه) چي له نامه څخه یې هم د کتاب اهمیت ښه ښکاري اوس نسته، داسي څرګندیږي چي دغه نفیس کتاب د محمد هوتک لاس ته ورغلی و او د پټي خزانې مهمه ادبي برخه هم له دغه کتابه اقتباس دی. خوشبختانه محمد دا هم لیکلي دي چي د شیخ کته مهم تاریخي ماخذ هم "تاریخ سوري" وو چي زه به یې بېل ذکر وکړم. د شیخ کته د اولاد په خصوص کي خوشبختانه خواجه نعمت الله هروي مفصلاً کښلي دي چي ده اته زامن درلوده : د زلو معدورزی له نسه، سلطان ثابت، حاجي، سلېمان، ممی له دوهمي ماینې څخه چي دغه هم زلو نومېده. په خته اکازی یوسفزی : ابراهیم، ملک، پاجي. [6]

---

[1] پټه خزانه.
[2] تاریخ سوري د پټي خزانې په حواله.
[3] بیهقي ص ۶،۷.
[4] د راورتي حواشي پر انګلیسي طبقات ناصري.
[5] تاریخ سیستان ص ۲۰۶ _ ۲۰۸.
[6] قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۶.

﴿۳﴾

شیخ قاسم د (تذکرهٔ اولیاء افغان) لیکوال

دا عارف او عالم هم د شیخ متی له علمي کورنۍ څخه دی، چي پلرونه یې شیخ کته ته داسي رسي : قاسم د شیخ قدم زوی د محمد زاهد لمسی د میرداد کړوسی د شیخ سلطان کوسی او لکه دمخه چي ذکر سوه سلطان د شیخ کته زوی ؤ.[1]

د شیخ قاسم مور نېکبخته نومېده، چي د شیخ الله داد مموزي لور او د پښتو شاعره او ډېره لویه عارفه وه چي محمد هوتک د دې اشعار رانقل کوي او لیکي چي په (۹۵۱ هـ) د شیخ قدم په نکاح راغله او په (۹۵۶ هـ) یې شیخ قاسم و زېږاوه او په (۹۶۹ هـ) یې (ارشاد الفقراء) نومی کتاب ولیکه. د دې کتاب نسخه د محمد په روایت د ده پلار داود خان هوتک لیدلې وه [2] او علاوه پر دغه محمد هوتک د (اولیاې افغان) له کتابه چي شیخ امام الدین متی زي لیکلی دی هم د دې عالمي مېرمني احوال را نقل کوي.

نعمت الله لیکي چي شیخ قاسم د شیخ عبدالقادر جیلاني رحمه الله د اولادې له مریدانو څخه وو، او د (۹۵۶ هـ) کال په پسرلي د بډنۍ رود پر غاړه (د پېښور مشرق ته) وزېږېد او په (۱۰۱۶ هـ) وفات سو.[3]

شیخ قاسم په پېښور کي په معرفت او روحانیت مشهور سو او ډېر کلک نفوذ یې وموند، د میرزا محمد حکیم مامورین خني وبېرېده او ویې غوښتل چي دا پښتون عالم او عارف مړ کړي، شادمان خان هغه وخت د پېښور حکمران ؤ او د شیخ قاسم د وژلو نیت یې وکړ، شیخ مجبور سو له پېښوره کندهار ته ولاړ او له دې ځایه د حرمینو په زیارت مشرف او په قادریه طریقه کي داخل سو. تر دې وروسته بیرته د پېښور د واوي ته راغی

---

[1] قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۶.
[2] پټه خزانه قلمي ص ۹۸.
[3] قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۷.

او خپل علمي او روحاني اقتدار يې ټينګ کړ او په شيخ قاسم سليماني مشهور سو. د مغولو پاچهانو بيا دا شيخ نه پرېښود، د عيسی نومي په چغلی اکبر پاچا دی لاهور ته وغوښت خو شيخ قاسم په لاهور کي تر پېښور لا زيات نفوذ وموند نو جهانګير دی د چنارګړ په کلا کي بندي کړ، او هم هوري له دنيا څخه تېر سو، او مزار يې هم تر اوسه هوري مشهور دی. شيخ قاسم مؤلف او مؤرخ هم دی، د ده تاريخي کتاب (تذکرهٔ اولياء افغان) دی [1] چي د پښتنو روحانيونو احوال يې پکښې ليکلی و، دا کتاب متاسفانه ورک دی او تر اوسه يې په کُتب خانو کي درک هم نسته او نه له چا څخه ما ليدلی دی.

﴿ ۴ ﴾

شيخ امام الدين د (تاريخ افغاني) ليکونکی

شيخ امام الدين محمد عنايت الله د شيخ کبير بالا پير زوی او د شيخ قاسم لسمی دی چي د شيخ کبير له (۱۲) زامنو څخه دی ډېر شهرت لري، د دوشنبې په مابنام غره د محرم (۱۰۲۰ هـ) د پېښور په بډنی کي وزېږېد، مور يې تاج بي بي د ملک درويز لور او د خليلو له مشهوري کورنی څخه وه. شيخ امام الدين هم د خپلي کورنی د نورو خلکو په ډول علمي او روحاني نفوذ وموند او د چهارشنبې په مابنام ۲۳ د محرم (۱۰۶۰ هـ) له دنيا څخه ولاړ او په پېښور کي ښخ سو.[2]

دې شيخ يو تاريخي کتاب (تاريخ افغاني) د پښتنو پر احوال او تاريخ په پارسو وليکه، چي قلمي نسخه يې د کابل په ارګ کي وه، د کتاب له مقدمې څخه ښکاري چي شيخ امام الدين سترګور مؤرخ دی او د خپل کتاب تر ليکني دمخه يې د پښتنو ډېر مهم تاريخي کتب لوستلي او د خپل کتاب د ماخذ په ډول يې استعمال کړي دي.

(1) تذکره الابرار ص ۱۸۳ _ ۱۸۴، مخزن افغاني ص ۲۶۰.
(2) مخزن ص ۳۰۹ _ د ميا نعيم د قلمي ديوان خاتمه.

هغه کتب چي د شيخ امام الدين ماخذ دي او د خپل "تاريخ افغاني" په مقدمه کې راوړي دي دا دي: روضه الاحباب، مجمع الانساب، اصناف المخلوقات، تواريخ ابراهيم شاهي د مولانا مشتاقي، د خواجه احمد نظامي تاريخ، د شېرشاه احوال چي شيخ عباس سرواني کښلي دي، اسرار الافغاني [1] له دغو کتابو څخه ځيني ماته معلوم او ځيني ورک دي.

﴿ ۵ ﴾

محمد بن علی البستي د (تاريخ سوري) خاوند

دا مؤرخ هم د وطن له هغو ليکوالو څخه دی چي متاسفانه د ده احوال او کتاب هم تر اوسه لاس ته نه دی راغلی، فقط د پټې خزانې له انکشافه سره دا راته معلومه سوه چي دې مؤلف او مؤرخ يو کتاب د (تاريخ سوري) په نامه کښلی ؤ او د سوريانو د سلطنت احوال يې د اسلام له ابتداء څخه پکښې ليکلي وه. د محمد بستي د ژوندانه وخت او احوال هم نه دي معلوم. فقط دوني ويلای سو چي دی د بُست د تاريخي ښار اوسېدونکی ؤ څکه چي د ده کتاب شيخ کټه په بالشتان کي کتلی او په خپل کتاب لرغوني پښتانه کي يې مهم مطالب ځني اقتباس کړي دي، نو دا په ټينګه ويلای سو چي د شيخ کټه تر عصر يعني د (۷۵۰ هـ) دمخه محمد بستي ژوندی ؤ او په دغه عصر کي هم د ده تاريخ سوري ډېر شهرت درلود څکه چي شيخ کټه له دغه کتابه ډېر مفيد مضامين را اخيستي دي.

محمد هوتک چي د پټې خزانې ليکوال دی د پښتو ځيني مهم او ګرانبها پخواني ادبي آثار له لرغوني پښتانه څخه را اخلي او دا هم وايي چي د لرغوني پښتانه مؤلف له تاريخ سوري څخه را نقل کړي دي، په پټه خزانه کي دغه لاندېني تاريخي او ادبي مواد د لرغوني پښتانه په ذريعه له تاريخ سوري څخه را نقل سوي دي.[2]

(1) د تاريخ افغاني قلمي نسخه.
(2) د مخو عدد د پټې خزانې د قلمي نسخې دی.

۱. د پښتو د بر پخواني شعر او د جهان پهلوان امير کروړ سوري احوال له ۱۵ مخه تر ۱۷.

۲. د شيخ اسعد سوري احوال او اشعار له ۱۸ مخه تر ۲۱.

۳. د ښکارندوی احوال او اشعار له ۲۱ څخه تر ۲۵.

گويا په پټه خزانه کې د پښتو قديمه ادبي ذخيره ټوله د شيخ کټه په نقل له تاريخ سوري څخه را اخيستل سوې ده او دا راته څرگندوي چې تاريخ سوري يوازې د حربي او سياسي پيښو تاريخ نه و بلکې ادبي رنگ يې هم درلود، او محمد بن علی البستي د بر باخبره او سترگه ور مؤرخ و، ځکه چې ده د پاچهانو احوال او حربي او سياسي وقايع رانقل کړي او هم يې د دوی د کلام نمونې راوړي دي، هغه قصايد يې په خپل کتاب کې ساتلي دي چې د غوري پاچهانو په دربارو کې به په پښتو ويلي کېدې، له دې څخه ښکاريږي چې تاريخ سوري د سوريانو او غوريانو د عصر يو ادبي او سياسي او حربي تاريخ و که څه هم د دغه تاريخ ژبه واضحاً د پټې خزانې له بيانو څخه نه ښکاريږي، مگر له لوړو اقتباساتو څخه دا څرگنديږي چې تاريخ سوري بايد په پښتو ژبه ليکل سوی وي، ځکه چې درې مهم پښتو شعرونه شيخ کټه څني رانقل کړي دي. د تاريخ سوري نسخه اوس غالباً په دنيا کې نسته او د پښتو دغه غوره کتاب لکه نور علمي او ادبي آثار ورک دی. مگر پټې خزانې خوشبختانه د دې گرانبها کتاب نوم او مؤلف او څيني اشعار او مطالب د لرغوني پښتانه په ذريعه نقل کړي او را ساتلي يې دي.

تر اوسه چې زه معلومات لرم، د دنيا په کتب خانو کې د دې نفيس کتاب کم درک نسته که کم وخت پيدا سي يا يې څرک وموندل سي نو به په رښتيا د پښتوژبې يو گرانبها تاريخي او ادبي اثر لاس ته راغلی وي، پښتانه زلمي دې هر کله تلاښ او پلټنه کوي دا خبره هم بايد هېره نه کړو چې راورټي مستشرق د احمدشاه بابا تر عصر وروسته يو تاريخ ميندلی و چې نوم يې "تذکره الملوک" و د دې کتاب په ماخذو کې يو کتاب "تاريخ سلاطين سوريه" هم دی.[1] مگر دا نه سو ويلای چې دغه سوريه هغه د محمد بن علي تاريخ دی که بل؟

[1] د پښتو گرامر مقدمه ص ۹.

﴿۶﴾

احمد بن سعيد اللودي د (اخبار اللودي) ليکونکی

دا مؤرخ له هغو خلکو څخه دی چې تر پټې خزانې دمخه مو نه پېژاند، نه يې کتاب راته معلوم و.

محمد هوتک ليکلي دي چې کامران خان په (۱۰۳۸ هـ) خپل کتاب کليد کامراني وکيښ او په دغه کتاب کې يې د احمد لودي له کتابه د ملتان د لودي پاچهانو احوال نقل کړ، احمد د سعيد لودی زوی په (۶۸۶ هـ) يو کتاب کښلی و چې نوم يې و (اعلام اللوذعی فی اخبار اللودی) د محمد هوتک په قول دغه کتاب د کامران خان په لاس کې و او په کليد کامراني کې يې نقل څني کړی دی.[1]

د محمد هوتک له بيانه چې د کليد کامراني په ذريعه يې له اخبار اللودي څخه نقل کړی دی داسې ښکاري چې احمد بن سعيد خپل کتاب د پښتنو پخوانو لودي پاچهانو پر احوال ليکلی دی، دغه کورنۍ د پښتنو مشهور پاچهان دي چې د الپتگين او سبکتگين له وخته (۳۵۱ _ ۳۶۰ هـ) يې پر ملتان پاچهي کوله، لومړی پاچا يې شيخ حميد لودي و چې تر ده وروسته د ده زوی پاچهي کړله، د سلطان محمود په عصر کې له (۳۹۰ تر ۴۰۱ هـ) چې ملتان يې نيو، د نصر زوی ابو الفتح له دغې کورنۍ څخه پاچا و، پټه خزانه په لوړو حوالو بل سړی هم له دغې کورنۍ څخه راښيي چې شيخ رضي نوميده او د شيخ حميد وراره و، د شيخ حميد د زوی نوم متاخرو مؤرخينو (نصير) کښلی دی مگر د گرديزي زين الاخبار نصر بېلـه (ي) راوړی دی، په پټه خزانه کې هم دغه نوم د کليد کامراني او اخبار اللودي په حواله نصر کښل سوی دی، له دې څخه معلوميږي چې اخبار اللودي هم لکه گرديزي موثق کتاب و، محمد قاسم فرشته لومړی مؤرخ دی چې د شيخ حميد لودي کورنۍ پښتانه بولي او د دوی جگړې له سلطان محمود سره

[1] پټه خزانه قلمي ص ۳۰.

لیکي(1). وروستني مؤرخین لکه شیرمحمد (2) او حیات خان (3) او انګرېز ملیسون (4) هم د فرشته له قوله سره سم دغه کورنۍ پښتانه ګڼي، پخواني مؤرخین د دوی له قومیته څه نه وایي، مثلاً ګردېزي (5) او بن اثیر (6) او ابن خلدون (7) ټول د سلطان محمود او د دوی جګړې او د دغې کورنۍ د الحاد کیسې ذکر کوي خو داسې نه وایي چې دوی څوک وو پښتانه وو که یه؟ د اوسنۍ زمانې محقق لیکوال علامه سید سلېمان ندوي هندي لیکي چې: د دې کورنۍ په پښتنواله کي شک دی، ځکه چې محمد قاسم فرشته دوی ته لـه کمه سنده پښتانه ګڼلي دي، خو دوی اصلاً عرب او د جلم بن شیبان عربي نژاد حکمدار لـه نسله دي چې تر (۳۴۰ هـ) وروسته د ملتان لومړي قرمطي پاچا دي(8)، د پټې خزانې تر انکشاف دمخه یقیناً د دې کورنۍ په افغانیت کي اختلاف وو، ځکه چې فرشته هم خپل سند نه دی ښوولی، او لکه علامه سید سلېمان ندوي چې لیکي د دوی نومونه هم ... عربي دي، مګر دغه تاریخي اشتباه د پټې خزانې له لیدلو څخه هیسته کیږي، ځکه دا کتاب د اخباراللودي په حواله د دغې کورنۍ د دوو تنو نصر او رضي پښتو اشعار رانقل کوي او دا ثابتوي چې دوی پښتانه او ژبه یې هم پښتو وه او اخباراللودي د دې مشهورې کورنۍ تاریخ ؤ چې متاسفانه اوس ورک دی، او که پټه خزانه نه وای پیدا سوې دغه تاریخي حقایق به هم مکتوم پاته وو او د ملتان لودي کورنۍ به عربي کېدله.

(1) فرشته ص ۱۷ _ ۲۷.
(2) خورشید جهان ص ۶۷.
(3) حیات افغاني ص ۴۵.
(4) تاریخ افغانستان ص ۴۴.
(5) زین الاخبار ص ۵۵.
(6) الکامل ج ص ۱۳۲.
(7) ابن خلدون ج ۴ ص ۳۶۶.
(8) تعلقات هند و عرب ص ۳۲۸.

﴿ ۷ ﴾

دوست محمد کاکړ د (غرغښت نامې) لیکونکی

دوست محمد د بابړ خان زوی او د پښتو شاعر او مؤرخ دی چې په (۹۱۲ هـ) هرات کي ؤ او په (۹۲۹ هـ) یې غرغښت نامه نظم کړه او د دغه نامور پښتون د ژوندانه احوال او حکایات یې پکښې وکښل، محمد هوتک دغه کتاب لیدلی ؤ او لیکي چې دا یو درسي کتاب ؤ کوچنو به لوست.(1)

دوست محمد لیکلي دي چې زما پلار بابړ خان (تذکرهٔ غرغښت) نظم کړې وه چې پلار مې مړ کېده زه نه وم، وروسته چې راغلم دغه کتاب ضایع سوی او له منځه تللی ؤ مګر زما یې اکثر مضامین په یاد وو، روایات مې ټول ویلي وو هغه روایات و قصص ما بیرته ټول نظم کړل او نوم مې (غرغښت نامه) کښېښوو. غرغښت نامه د محمد هوتک په لاس کي وه، په پټه خزانه کي یې یو حکایت څني رانقل کړی دی، او هم یې د زرغون خان نورزي احوال له غرغښت نامې څخه کښلي او د دغه مرحوم شاعر یو مثنوي ساقي نامه یې هم له غرغښت نامې اقتباس کړې ده. (2) داسې ښکاري چې دوست محمد کاکړ سیاح او ګرزند سړی ؤ، ځکه په (۹۱۲ هـ) چې هرات له تی په کجران کي یې د زرغون خان دېوان له ملا ایوب تیسني څخه موندلی او د دغه شاعر احوال او اشعار یې څني رانقل کړي وو. (3) د پټې خزانې له مقتبساتو څخه دا استنباط کولای سو چې غرغښت نامه یو ادبي موثق تاریخ وو چې د غرغښت له احواله ماسوا د نورو شاعرانو او رجالو احوال او اشعار هم پکښې وو، افسوس چې دغه کتاب هم لکه نور ګرانبها د پښتو ادبي او تاریخي آثار له منځه ورک دي او فقط پټه خزانه یې د څیني مرغلرو سراغ راکوي.

(1) زرغوَن خان د غرغښت نامې په قول په (۸۹۱ هـ) په هرات کي وو او په (۹۲۱ هـ) د کندهار په دیراوت کي وفات سو. (پټه خزانه)
(2) پټه خزانه.
(3) پټه خزانه.

﴿ ۸ ﴾

شېخ بستان بړېڅ د (بستان الاولياء) ليکونکی

د دې مؤرخ او شاعر احوال محمد هوتک هسې کښلي دي : "شېخ محمد بستان په قوم بړېڅ په ښوراوک کې يې کور وو، د ده پلار محمد اکرم د خدای ولي ؤ او د ښوراوکه راغی د هلمند پر غاړه په يوه کوډله کې اوسېد، شېخ بستان په ځواني ولاړ هندوستان ته او هلته به ښار په ښار گرځېد، هغه وخت چې وطن ته راغی په (۹۹۸ هـ) يې د اولياء الله په بيان د بستان الاولياء کتاب وکيښ او زما پلار (داؤد خان) دغه کتاب په ښوراوک کې د حسن خان بړېڅ په کور کې ليدلی ؤ، چې په دې کې شيخ بستان د ډېرو پښتنو اولياوو حالونه او کرامتونه کښلي او ډېر ډېر اشعار يې هم رانقل کړي و له نورو شاعرانو او خپلو شعرو څخه ..."[1] د محمد هوتک له دغه بيانه تاسي په ښه ډول معلومولای سئ چې بستان الاولياء فقط د روحانيونو تاريخ نه ؤ، بلکې دَ پښتنو د رجالو اشعار او احوال هم له بستان الاولياء څخه را نقل کوي [2] او دا خبره ښه زبادوي چې دغه کتاب د پښتو ادبي تاريخ هم و.

نعمت الله هروي چې د شېخ بستان معاصر دی، د ده شرح حال په مخزن کې ليکي چې ځيني جملې يې دا دي :

"آن احسن عبادالله شيخ بستان بړيڅ در ابتدای جوانی از روه به هندوستان آمد، در قصبهٔ سمانه سکونت اختيار کرد، و خود را در لباس تجارت مخفی ميداشت. وباندک دست مايهٔ بيع و شکرا ميکرد ... و چشمان شريفش هر گز از اشک خشک نبود ... و اکثر اوقات اشعار پښتو را بصورت حزين دردناک که سنگ را بگريه آرد ميخواند ... کمترين محرر اين تاريخ در سفر در پاکه کرده بود، در خدمت ايشان رفيق بود شب و روز

(۱) پټه خزانه ص ۲۸.

(۲) پټه خزانه ص ۲۶.

اکثرخوارق بنظر درامد ... چون مغاودت نمود به احمد آباد گجرات رسيدند روزی بمن فرمودند که وقت من به آخر رسيده و بيماری اسهال عارض شد به تجهيز و تکفين خواهي پرداخت ... بعد بتاريخ (۱) شهر ربيع الثانی روز جمعه (۱۰۰۲ هـ) بعد از نماز ظهر به محبوب اصلی واصل شد ..."[1]

د نعمت الله دغه بيان چې د ده مشاهدات دي د شېخ بستان عرفاني او ادبي مقام راښيي، نور احوال او اشعار يې هم خوشبختانه پټې خزانې راساتلي دي.

﴿ ۹ ﴾

علي محمد کندهاری د (حالنامې) ليکوال

دا سړی د ابوبکر کندهاري زوی او غالباً په قوم شينوار او د پير روښان د کورنۍ مخلص او خادم ؤ، په خپله بايزيد روښان (۹۳۱ ـ ۹۸۰ ق حدود) خپل حال په پارسي ژبه په حالنامه کې تر (۹۸۰ ق) دمخه کښلی ؤ، خو د (۱۰۵۰ ق) په شاوخوا کې علي محمد چې ځان د روښان د کورنۍ خدمتگار او مريد بولي، حالنامه يې نوې تحرير او بشپړه کړه او د روښان د کورنۍ د نورو رجالو احوال يې ور زيات کې. د هند د علي گړ په کتابخانه کې د حالنامې يوه خطي نسخه سته چې (۵۲۶) مخه ده او دا کتاب موږ ته د روښاني نهضت ارزښتمن معلومات راکوي.

﴿ ۱۰ ﴾

اخوند درويزه د (مخزن الاسلام او تذکرې) ليکونکی

مشهور عالم دی چې د زرم هجري کال په شاوخوا کې ژوندی ؤ، د جيون بن جنتي له نسله او پلار يې گدائی د سعدي زوی نومېدی، دوی په خپله په کندز کې اوسېدل خو درويزه شرقي غرو ته راغی د ملک دولت

(۱) قلمي مخزن افغاني ص ۲۵۰.

ملي زي خور يې وکړه او د پېښور په شاوخوا کې ميشته سو.[1] اخوند درويزه او کورنۍ يې په پښتو کې ډېر شهرت لري ده خپل کتاب مخزن الاسلام او په پارسو کتاب (تذکره الابرار والاشرار) کې د خپل عصر احوال وليکه، وروستنی کتاب په (۱۰۲۱ هـ) تمام سوی دی (ارشاد الطالبين) هم په فقه کې د ده دی، اخوند درويزه که څه هم ملا دی مؤرخ نه دی، خو د ده دوه کتابونه مخزن او تذکره داسي ډېر مضامين لري چي د پښتنو په تاريخ او ادب او د رجالو په احوال او تاريخ کې استفاده ځني کيږي، نو ځکه دی د مؤرخينو په ټولۍ کې هم ګڼلای سو.

اخوند درويزه (۹۴۰ _ ۱۰۲۸ هـ . ق) په پېښور کې مړ او هم هورې ښخ دی [2] د ده کورنۍ د پښتنو له مشهورو ادبي او علمي او روحاني کورنيو څخه ده، چي د پښتو د ادب په تاريخ کې د دوی مقام ښکاره دی. مخزن الاسلام لومړی پلا د اخوند دروېزه ننګرهاري زوی اخوند کريمداد (۱۰۷۳ هـ . ق مړ) په (۱۰۲۴ هـ . ق) کال راټول کړی دی، د مخزن نوی چاپ پېښور (۱۹۶۹ م) او د تذکره الابرار چاپ (۱۳۰۹ ق)

﴿ ۱۱ ﴾

کامران خان سدوزی د (کليد کامراني) مؤلف

دا مشر هم د پټي خزانې په ذريعه د يوه مؤلف او مؤرخ په ډول پېژنو محمد هوتک د شيخ رضي لودي په احوال کي هسې ليکي چي : "کامران بن سدو خان په ښهر صفا کې په (۱۰۳۸ هـ) يو کتاب وکيښ چي کليد کامراني يې نوم و په دې کتاب کامران له کتابه د شيخ احمد بن سعيد اللودي چي په (۶۸۶ هـ) يې کښلی او نوم يې اعلام الوذعي في اخباراللودي دی هسې نقل کا ...[3]"

[1] تذکره الابرار والاشرار ص ۳۱ _ ۱۰۵ _ ۱۰۷.
[2] تذکرهٔ علمای هند ص ۵۹.
[3] پټه خزانه ص ۳۰.

کامران خان سدوزی د پښتنو له خورا نوموړو خلکو څخه دی او د دوی کورنۍ په کلو کلو پر کندهار حکمراني او پاچهي کړېده، د کامران خان پلار هغه معروف سدو خان دی چي د سدوزو د پاچهانو ټبر ټول د ده اولاد دی، د سدو پلار عمر خان و، د عمر پلار معروف بن بهلول بن کانی بن بامی دی چي دغه خلک په کندهار کي ډېر مشهور وو د سدو پلار عمر د صفويانو په عصر کي د کندهار مرزبان او واکمن و، په خپله سدو خان د (۹۶۵ هـ) په ذيحجه کي زوکړی او (۷۵) کاله ژوندی او د کندهار واکمن و سدو پنځه زامن درلودل : خواجه خضر خان، مودودخان، زعفران خان، کامران خان، بهادر خان [1] لکه له پټي خزانې څخه چي ښکاره سوه، کامران خان عالم او مؤرخ او ليکوال واکمن و، د سدو خان تر مرګ وروسته د ده مشر زوی خضرخان پر کندهار واکمن سو، او تر ده وروسته يې زوی چي خداداد سلطان نومېدی د اورنګزېب له درباره هم د کندهار په حکمداري پېژندل سوی و، د خضر خان بل زوی شېرخان نومېدی چي لوی احمدشاه بابا رحمه الله د ده له پښته دی.

کامران خان د شاه جهان مغولي پاچا معاصر و (۱۰۳۷ _ ۱۰۷۶ هـ) او د هغه پاچا سره يې دوستانه روابط درلودل، په (۱۰۴۷ هـ) دی د شاه جهان له خوا رسماً د کندهار په حکمداري پېژندل سوی و او په (۱۰۵۰ هـ) د ربيع الاول په درېيمه کامران خان او د ده ورور مودود (مغدود) خان ډهلي ته تللی و.[2]

د کامران خان د مرګ تاريخ نه دی راته معلوم، خو د ده ورور مودود خان د (۱۰۵۳ هـ) په شوال له هغه مير يحيی سره جنګ وکړ چي د شاه جهان له خوا د کابل حاکم و او په دغه جنګ کي ومړ.[3] د کامران خان کليد کامراني کتاب ما نه دی ليدلی او نه يې په کمه کتبخانه کي درک لرم. خو د محمد هوتک دغه کتاب په لاس کي و او لکه دمخه چي هم وويل سوه د

[1] حيات افغاني ص ۱۱۸، خورشيد جهان ص ۱۸۱، تذکره الملوک.
[2] پادشاه نامه ج ۲ ص ۳۲ _ ۳۶ _ ۱۱۵.
[3] پادشاه نامه ج ۲ ص ۳۴۸.

ملتان د لودي کورنۍ تاریخ او هم د دوی پښتو اشعار یې له دغه کتابه رانقل کړي دي، چې د پښتو ژبې خورا پخواني ادبي آثار ګڼل کیږي. داسي ښکاري چې کلید کامراني هم د پښتنو سیاسي او د پښتو ژبې ادبي تاریخ ؤ او کامران خان په تاریخ پوه او عالم پښتون حکمدار ؤ چې په خپل کتاب کي یې له اخبارالودي څخه هم مطالب نقل کړي وه.

« ۱۲ »

الله یار د (تحفهٔ صالح) لیکوال

تحفهٔ صالح هم د محمد هوتک له ماخذو څخه ده او دغه کتاب ملا الله یار الکوزي د خپل استاد او مرشد شیخ محمد صالح الکوزي په نامه کښلی او په هغه کي یې د خپل او نورو پښتنو مشاهیرو احوال او اشعار راوړي وو. شیخ محمد صالح د خپل عصر عالم او زاهد سړی ؤ چې د کندهار په جلدک کي یې عمر په تدریس او ارشاد تېراوه او دوی د شاه بېګ خان د کندهار د صوبدار معاصرین دي.[1] د تاریخ له مطالعې دا راته ښکارېږي چې شاه بېګ خان کابلی په (۱۰۰۳ هـ) د جلال الدین اکبر له خوا د کندهار حکمران او تر (۱۰۱۴ هـ) پوري هم هوري و[2] نو د الله یار د ژوندانه اوقات هم د (۱۰۰۰ هـ) حدود تخمین کولای سو. محمد هوتک په خپل کتاب کي له تحفهٔ صالح څخه یو د شیخ محمد صالح احوال او اشعار اقتباس کوي او بل ځای د علي سرور لودي احوال او اشعار هم ځني را اخلي[3] له دغه اقتباسه ښکاري چې تحفهٔ صالح د پښتنو د رجالو او ادیبانو پر احوال او اشعارو مشتمل ؤ او الله یار د پښتو ژبې یو مؤرخ او تذکره لیکونکی مؤلف دی.

---

[1] پټه خزانه ص ۴۸.

[2] اکبر نامه، تزک جهانګیري، اقبال نامه، منتخب اللباب.

[3] پټه خزانه ص ۴۸ ـ ۵۰.

« ۱۳ »

محمد رسول هوتک د (بیاض) لیکونکی

دا سړی د پټې خزانې په تصریح د کندهار د کلات هوتک ؤ چې د ده یو بیاض د محمد هوتک څخه وو او په پټه خزانه کي یې هم درې ځایه ځیني مهم مطالب له دغه بیاضه رانقل کړي دي او د محمد رسول لیکونه د پټې خزانې له مهمو ماخذو څخه دي د سلطان بهلول او خلیل خان نیازي اشعار محمد هوتک له دغه بیاضه را اخیستي او هم یې د رحمان بابا رحمه الله سوانح او مهم حالونه او هم یې د خوشحال خان رحمه الله اشعار او احوال له محمد رسول څخه اقتباس کړي دي.

د پټې خزانې له مقتبساتو ښکارېږي چې محمدرسول یو ډېر مدقق لیکوال ؤ او په خپل بیاض کي یې د ډېر مهم حوادث او احوال او اشعار لیکلي وو، ځکه چې د رحمان بابا رحمه الله سوانح په دغه ډول هیچا ته نه وه معلوم، خو د پټې خزانې په ذریعه د محمد رسول له بیاضه ډېر غنیمت مواد لاس ته راغلل.

« ۱۴ »

نعمت الله هروی د (مخزن افغاني) لیکوال

نعمت الله د خواجه حبیب الله زوی او د هرات له پښتنو څخه ؤ، چې د پټې خزانې په قول اصلاً نورزی دی. دا سړی د (۱۰۰۰ هـ) په حدودو کي ژوندی ؤ او د جهانګیر د مشهور وزیر خان جهان لودي له نوکرانو څخه ؤ په (۱۰۱۸ هـ) چې خان جهان لودي دکن ته مقرر سو، نعمت الله هم ورسره ؤ، او هیبت خان کاکړ هم د ده ملګری او د خان جهان له سرو څخه ؤ. نعمت الله د پښتنو احوال او تاریخ د خان جهان په امر او د هیبت خان کاکړ په ملګري د ذیحجې په شلمه (۱۰۲۰ هـ) شروع کړ او خپل کتاب یې (تاریخ جهاني یا

مخزن الافغاني) وباله.[۱] مخزن افغاني په پارسو ليکل سوی او د پښتنو د تاريخ خورا مهم کتاب دی او د پښتنو احوال او علمي او روحاني رجال ډېر بيانوي، د کتاب قلمي نسخې سته او پروفيسور ډورن Dorn په (۱۸۳۶ ع) د دغه کتاب انګليسي ترجمه له لندنه خپره کړه.

لکه د شيخ بستان بړيڅ په حال کې چې مو ولوستل نعمت الله د هغه مؤرخ معاصر دی او لکه چې پخپله يې کښلي دي کم وخت يې په درياب کې سفر کړی او په (۱۰۰۲ هـ) کال د ګجرات په احمد آباد کې و.

خلاصه : نعمت الله د پښتنو يو خورا لوی مؤرخ دی او د مخزن افغاني په ليکنه کې ډېر تاريخي کتب کتلي دي چې دلته به زه هر يو بېل بېل دروښيم. دا کتاب په (۱۹۶۰ م) کال دوه ټوکه په ډهاکه کې چاپ سو.

﴿ ۱۵ ﴾

هيبت خان کاکړ د (مخزن افغاني) ليکمرستونکی

هيبت خان د سليم خان زوی له پښتنو فضلاوو څخه دی، چې د نعمت الله سره يو ځای د جهان خان لودي په دربار کې و او ده د مخزن افغاني په ليکلو کې هم مرسته هم تشويق کړی دی. نعمت الله د مخزن په مقدمه کې دی (محبت اطوار او فضيلت شعار) بولي او وايي چې مخزن مې د ده په سعی او کوښښ ليکلی دی.

د مخزن افغاني د يوې قلمي نسخې په پای کې د هيبت خان يوه پارسو قصيده د خان جهان لودي په مدح کې درج ده او داسې ښکاري چې دی عالم او اديب سړی و په دغه نسخه کې ده د خپل خاندان احوال هم مفصل کښلي دي او دا زبادوي چې دی له پښتنو اميرزاده ګانو څخه و او پلرونه يې په هند کې د لويو مرتبو خاوندان وو.

دی ليکي چې زما پنځم نيکه ملک فيروز د سلطان بهلول لودي په عصر کې له پښتونخوا څخه راغی او د سلطان محمود شرقي په جګړو کې

[۱] د قلمي مخزن افغاني مقدمه د پښتو ټولنې د کتب خانې.

يې مېړانه ښکاره کړه او په هند کې يې ډېر جاګير وموند. وروسته ملک ملهی د سوريانو په وخت د پنځوسو زرو منصب درلود او د کور د ولايت حکمران و او ملک لقمان هم د سلطان سکندر لودي په اوقاتو کې لوړ مناصب درلودل. او دغه پښتانه په سامانه کې مېشته وو. د لقمان زوی ملک بستان او د بستان زوی ملک ښادي خان و، چې د هيبت خان نيکه او د سليم خان پلار دی.[۱] دغه کورنۍ له ابتداء څخه تر آخره د پښتنو په پاچهۍ کې معتبره او مقتدره وه او دغه رجال ټول په جنګ او اداره کې مشهور دي.

﴿ ۱۶ ﴾

شيخ عباس سرواني د (تاريخ شېرشاهي) ليکوال

تاريخ شېرشاهي د شېرشاه سوري او د ده د کورنۍ په احوال کې شيخ عباس خان سرواني ليکلی دی، سرواني د پښتنو يو قوم دی. دا پښتون مؤرخ د سوري پاچهانو د کورنۍ احوال له ابتداء څخه د اسلامشاه تر مرګه مفصلاً ليکي. تاريخ شېرشاهي د نعمت الله په ماخذو کې هم دی چې د مخزن افغاني په مقدمه کې يې يادوي.

د دې کتاب قلمي نسخه له ما څخه سته خو د ابراهيم بېټني تکملې هم لري، د تاريخ شېرشاهي متن دوې برخې دی : لومړۍ برخه په خپله شېرشاه او دوهمه برخه د ده د زوی اسلامشاه مفصل احوال دي. ژبه يې پارسو ده او موثق تاريخ دی چې عباس سرواني غالباً خپل مشاهدات کښلي او د دغو دوو تنو پښتنو پاچهانو حال او د سلطنت حوادث يې مفصل ليکلي دي.[۲] شيخ عباس فاضل او عالم او سترګه ور مؤرخ ښکاري او د ده کتاب هم د سوري کورنۍ د تاريخ لپاره ډېر غنيمت دی، موجوده نسخه په کندهار کې د نورو کتابو سره يو ځای په (۱۱۱۳ هـ) ليکلې سوې ده. د مؤلف احوال

[۱] د مخزن افغاني قلمي خاتمه ص ۳۷۷.

[۲] د تاريخ شېرشاه قلمي نسخه.

يې اوس نه دی را معلوم او د کتاب د نورو نسخو درک هم نه لرم. شيخ اما الدين په تاريخ افغاني کي ليکي چي دغه کتاب هم زما ماخذ دی[۱] د شېرشاهي تاريخ فارسي متن وروسته په هند کي چاپ سوی ؤ او يوه پښتو ترجمه يې په (۱۳۵۴ ش) کال په کابل کي چاپ سوه له دې ترجمي څخه ښکاري چي عباس د شيخ علي سرواني زوی ؤ، او د ده نيکه بايزيد د شېرشاه په وخت کي د ده حضور ته له روهه هند ته راغلی ؤ او دغه کتاب د اکبر پادشاه په امر عباس ليکلی دی.

﴿ ۱۷ ﴾
مولانا محمود د (تاريخ ابراهيم شاهي) ليکوال

محمود د ابراهيم کالواني زوی يو مؤرخ دی چي د (۹۰۰ هـ) په شاوخوا کي ژوندی ؤ. ده د سلطان ابراهيم لودي په نامه (تاريخ ابراهيم شاهي) ليکلی او د هغه پښتون پاچا او د لودي کورنۍ احوال يې پکښې راوړي دي. دا کتاب هم د نعمت الله په ماخذو کي دی او د مخزن افغاني په ليکنه کي استفاده څني کوي.[۲] او شيخ امام الدين هم په تاريخ افغاني کي دغه کتاب خپل ماخذ بولي، د خواجه نظام الدين احمد د طبقات اکبري په ماخذو کي هم شامل دی.

﴿ ۱۸ ﴾
احمد خان د (مجمع التواريخ) ليکوال

دا تاريخ هم د مخزن له ماخذو څخه دی، او د نعمت الله په لاس کي ؤ او داسي يې ستايي: "و معدن اخبار احمدی که فصاحت شعاز و بلاغت دثار احمد خان بن بهيگخان کنبوله در سنهٔ يکهزار و بيست تصنيف نمود و

(۱) د تاريخ افغاني قلمي مقدمه.
(۲) د مخزن مقدمه په يوه قلمي نسخه کي.

مجمع التواريخ نام نهاده و الحق که تواريخ باين خوبی بنظر در نيامده است ...[۱] نعمت الله وايي چي: دغه تاريخ د پښتنو احوال لري او ما اقتباس څني کړی دی اما اوس د دغه کتاب کمه قلمي نسخه نه ده معلومه، خو د نعمت الله له قوله يې پېژنو او داسي معلومېږي چي "معدن اخبار احمدی" هم نومېد.

﴿ ۱۹ ﴾
ملا مست زمند د (سلوک الغزاة) ليکوال

ملا مست زمند د (۱۰۴۰ هـ) په حدودو کي په يوسفزو کي اوسېد، او روحاني او عالم سړی ؤ، دی د اخوند چالاک نومي روحاني پير ؤ او په خپل عصر کي ډېر روحاني نفوذ ومونډ اخوند چالاک د اباسين په لتو کي د مغولو پر خلاف ډېر ملي حرکات وکړل او ملامست هم په دغو جګړو کي لاس درلود.[۲]

ملا مست د پښتو ژبي ليکوال دی او يو کتاب يې د (سلوک الغزاة) په نامه کښلی دی چي قلمي منحصر بفرد نسخه يې په پښتو ټولنه کي سته په دې کتاب کي ده د خپل عصر تاريخي احوال ليکلي او مشاهير او د پښتو مشران يې ښوولي دي د ډېرو جګړو بيان يې کړی او د خپل عصر هغه احوال يې کښلي دي چي په نورو تاريخو کي نه سو موندلای.

ملا مست عالم، اديب سړی دی په فقه، تفسير، عقايد، اخلاق کي ښه معلومات لري او د پښتو ژبي له پخو ليکوالو څخه ګڼل کيږي، که څه هم د ده کتاب يوازي تاريخ نه دی خو بيا هم ډېر تاريخي حوادث څني څرګنديږي او دی د مؤرخينو له ډلي څخه نه سو ايستلای. د مست زمند قبر تر اوسه د ننګرهار د شينوارو په غرو کي مشهور دی او خلک يې پېژني. د ملا مست په کتاب کي د سلطان محمود ګدون پښتنانه قايد په خصوص کي

(۱) احمد خان بن بيل خان کنبو.
(۲) د سلوک الغزاة قلمي نسخه. دغه نسخه اوس په ملي ارشيف کي خوندي ده.

هم ښه معلومات لاس ته راځي او د اخوند چالاک جهادونه بیانوي. له (سلوک الغزاه) څخه د اوسني عصر پر ذوق او تاریخي تدقیق برابر لاندني پیښني اخیستلای سو :

۱. د هغه عصر د پښتنو ځیني مشران او خوانین راښیي.
۲. د هغه عصر د پښتنو اوضاع په مشرقي خوا او پېښور کي ښکاره کوي.
۳. ابنیه او اماکن او د کلیو او مشهورو ځایو نومونه راښکاره کوي.
۴. هغه حوادث او وقایع چي د مست په عصر کي تېر سوي دي لړ لړ او څه څه بیانوي.
۵. د هغه عصر عمومي د پښتنو روح او اخلاق او عواطف ځني ښکاره کیږي.

په اصل کي کتاب تر دیني احساس لاندي لیکل سوی دی، اکثري برخي یې هم دیني او اخلاقي او وعظي دي خو ځای ځای د قوم د تخضیض لپاره تبلیغ کړی نو د غازیانو نومونه اخلي، وقایع هم لیکي، مشران او قایدین هم یادوي، د ځایو نومونه هم څرګندوي، د عصر عمومي اخلاقي رجحان هم ځني ښکاریږي. موجوده نسخه ډېره ناقصه او بې پایه او له منځه هم پرې پرې او ډېره پرېشانه ده، ډېر مطالب مبهم او ناڅرګنده پکښي پاتېږي او داسي ښکاري چي بله نسخه دې هم نه وي، د دې ټولو نواقصو سره هم ډېره غنیمت او قیمتي ده او بې له تاریخي بها ادبي پلو هم لري چي پر هغه بحث کول دلته نه ښايي.

﴿ ۲۰ ﴾

شیخ رزق الله مشتاقي دهلوي د (واقعات مشتاقي) لیکوال

دا مؤرخ غالباً د ډهلي اوسېدونکی او د وفات کال یې (۹۸۹ هـ ۱۵۸۱م) دی نعمت الله هروي په مخزن کي دغه کتاب خپل ماخذ ګڼي او په مقدمه کي داسي وایي چي : مشتاقي د هند د پښتنو پاچهانو احوال په خپل

تاریخ کي کښلي دي[1] مګر نعمت الله د دې کتاب نوم نه ښیي. تر نعمت الله هروي وروسته شیخ امام الدین متی زی هم د خپل کتاب تاریخ افغاني په مقدمه کي د مشتاقي تاریخ خپل ماخذ ګڼي، مګر د کتاب د نامه تصریح نه کوي[2]. خو دوني ښکاریږي چي دغه مؤرخ وروستنیو پښتنو تاریخ لیکونکو ته معلوم نه وو، خواجه نظام الدین احمد بخشي د محمد مقیم الهروي زوی چي خپل کتاب "طبقات اکبري" یې په (۱۰۰۱ هـ) کښلی دی په خپلو ماخذو کي "واقعات مشتاقي" هم یادوي[3] او له دغه تاریخه د مشتاقي د کتاب نوم پیدا کولای سو، د مؤرخینو له احوالو او اقوالو څخه داسي ښکاریږي چي مولانا مشتاقي ښه مؤرخ وو، ځکه ثقه مؤرخینو د ده کتاب په خپلو ماخذو کي راوړی او ګڼلی دی، مخصوصاً نظام الدین احمد هروي چي د اکبر پاچا د دربار سړی او هم غټ لیکوال او مؤرخ دی. د واقعات مشتاقي یوه خطي نسخه په برتش موزیم کي سته نمبر ۱۹۲۹

﴿ ۲۱ ﴾

ابراهیم بېټنی د (تاریخ شېرشاهي) بشپړوونکی

دمخه وویل سوه چي تاریخ شېرشاهي شیخ عباس سرواني کښلی دی. تر (۱۰۲۰ هـ) وروسته چي نعمت الله خپل مخزن وکیښ ابراهیم چي په ختـه بېټنی ؤ راولاړ سو او مخزن افغاني او تاریخ نظامي (هغه طبقات اکبري چي نظام الدین احمد هروی کښلی و) او نور کتب یې وکتل او غالباً یې ځیني حوادث په خپله هم ولیدل نو یې د شیخ عباس سرواني تاریخ شېرشاهي تکمیل کړ. لکه دمخه چي مي وویل : زما څخه د تاریخ شېرشاهي یوه قلمي نسخه سته، چي په (۱۱۱۳ هـ) په کندهار کي کښل سوې ده، دا نسخه د ابراهیم بېټني تکملې هم لري او دی په خپله د کتاب په پای کي هسي کاږي:

---

[1] د مخزن افغاني مقدمه.
[2] د تاریخ افغاني مقدمه.
[3] طبقات اکبري ج ۱۰ _ ص ۴.

"مصنف اصل این تاریخ شیرشاهی عباس خان سروانی است. چون بعضی مقدمه چنانچه احوال بازیها درو وقایع کرړنیان و مذاکرهٔ نوحانیان و بعضی معرکه ها داخل در این تاریخ نبوده بنا بران نواقص می نمود. دراینولا إحقر العباد ابراهیم بیتهنی انرا از تاریخ نظامی که او نیز احوال شیرشاهی و اسلام شاه نوشته است و بعضی مقدمه از کتاب مخزن افغانی که آن نیز از تصنیف نعمت الله سامانی است انتخاب نموده داخل این تاریخ کرده باتمام رسانید ... "[1].

په دې ډول ابراهیم پر تاریخ شیرشاهي تکمله او اضافات لیکلي دي او هغه کتاب یې بشپړ کړی دی. داسي ښکاري چي د شېرشاه او اسلام شاه احوال په خپله عباس کښلي وو ابراهیم پر هغه تاریخ دا لاندیني وقایع اضافه کړه :

١. د عدلي او بازبهادر د پاچهی احوال او د کرړانیانو او نوحانیو د تسلط وقایع.
٢. په مالوه کي د بازبهادر سلطنت چي دا پاچا هم د سور له قبیلې څخه دی او ابراهیم یې شرح حال مفصل کښلی دی د کرړانیو احوال په دې فصل کي د تاج خان او عماد خان او نورو پښتنو امراوو احوال د جهانگیر تر عصره راغلي دي. د ابراهیم دغه تکملې د پښتنو د گمنانو پاچهانو په احوال کي زموږ سره ډېر کومک کوي او ډېر هغه رجال راښیي چي په هغو کي وختو کي یې سلطنت کړی دي.

څکه چي ابراهیم د خپل تاریخ په پای کي جهانگیر ستایي او وایي چي په دغه عصر کي دی په هند کي ژوندی او اوسېدونکی ؤ نو موږ دا ویلای سو چي ابراهیم د جهانگیر معاصر دی او د ده د ژوندانه دوره هم تر (١٠٠٠ هـ) وروسته شروع کیږي. د ابراهیم له لیکه ښکاري چي دی ښه لیکوال او پلټونکی مؤرخ دی، د تاریخ کتب یې ډېر کتلي او استفاده یې څني کړې ده.

[1] د تاریخ شېرشاهي د قلمي تکملې خاتمه.

﴿ ٢٢ ﴾

غلام حسین سلیم د (ریاض السلاطین) لیکوال

په دې نامه سلیم د بنگال د پاچهانو یو تاریخ کښلی دی چي په هغه کي د ډېرو پښتنو پاچهانو ذکر او احوال هم راغلي دي. دغه مؤرخ هم لکه ابراهیم غوندي د پښتنو د ځینو نوموړکو رجالو او پاچهانو نومونه او احوال راښکاره کوي چي دوی په بنگال کي حکمراني کړې او د هند په تاریخ کي د نامه خاوندان او مشهور دي. غلام حسین د هند د زید پور ؤ او سلیم د ده تخلص دی، کتاب یې په پارسي د مستر جارج باډلي په نامه په (١٢٠٠ هـ) کښلی دی. یوه مقدمه او څلور روضې لري د بنگال جغرافیا او د ښارو بیان مفصل د کتاب په سر کي لیکي، کتاب یې له هره پلوه مفید او د پښتنو پاچهانو او نوموړکو حکمدارانو د احوال لپاره ډېر غنیمت دی، او څني داسي مباحث لري چي هغه په نورو تاریخو کي لږ موندل کیږي.

دا کتاب په (١٨٩٠ ع) د بنگال د ایشیایي جرگې له خوا د (عبدالحق عابد) په تصحیح چاپ سوی هم دی، مگر له دې جهته دلته ذکر سو چي زموږ د هیواد خلکو ته دغه معلوم نه ؤ او نه په موږ کي شهرت لري.

﴿ ٢٣ ﴾

شېخ ملي د (دفتر) لیکوال

دا سړی د پښتنو یو معروف قاید او لیکوال او مؤرخ دی چي شهرت یې په شېخ ملي سره کړی ؤ. د مؤرخینو په قول د ده د پلار پیرکی وه، اخوند درویزه او افضل خان ختهک او نور مؤرخین او هم د خلکو عنعنه دا وایي چي د شېخ ملي نیکونه د کندهار په ارغسان کي اوسېدل او له هغه ځایه دوی د ننگرهار او پېښور لتو ته راغلي دي[1]. هغه پښتانه تر اوسه هم وایي : چي

[1] تاریخ مرصع، تذکره الابرار، حیات.

موږ له غوري مرغي څخه راغلي يو "مرغه" خو هم لوی ځای ؤ چي اوس يې يوه برخه په ارغسان او بله په کندني اره لري گويا "مرغه" د کوچک دغره شاوخوا تر ژوبه رسيده.

دغه لښنه مؤرخين د ميرزا الغ بيگ په عصر کي گڼي (۸۱۲ _ ۸۵۳ هـ) مگر داسي ښکاري چي له قديمه د پښتنو دغه تگ راتگ شروع ؤ، او ښايي چي دغه هم وروستنی لښنه او يون وي. ځکه محمد هوتک کښلي دي چي : د کند او زمند اولادو دمخه په لښنه پيل کړی ؤ[1] زما مقصد دلته دا نه دی چي د شيخ ملي شرح مفصل وليکم خو دلته د يو مؤرخ په حيث د ده پېژندنه مقصد ده چي شيخ ملي د پښتنو احوال او د خپل عصر وقايع او د دوی د راتگ حوادث او د مځکو وېش په يوه کتاب کي وکښل چي د دغه کتاب نوم (د شيخ ملي دفتر) ؤ، خوشحال خان دا کتاب داسي راښيي :

په سوات کي دي دوه څيزه که جلي دي که خفي
مخزن د درويزه دی يا دفتر د شيخ ملي

معلومه ده چي د خوشحال خان تر عصره هم دغه کتاب په سوات کي شهرت درلود او د مخزن سره يې په شهرت کي سيالي کوله خو پټ (خفي) ؤ.

د ناروې مشهور مستشرق مارگن ستېرن وايي چي : راورټي (مشهور انگليسي مستشرق) کښلي دي چي شيخ ملي خپل دفتر په (۱۴۱۷ ع _ ۸۲۰ هـ) وکيښ او دا کتاب ما موندلی دی د پښتو ژبي يو خورا قديم ليک دی[2] راورټي په پښتو کي يو مدقق سړی دی، دغه نقل هم له ده څخه بالواسطه رارسېدلی دی. محمد عبدالسلام هم د شيخ ملي د دفتر په خصوص کي شرحه ليکي او داسي ښکاري چي ده هم له راورټي څخه استفاده کړېده.[3]

په هر صورت د شيخ ملي د دفتر نسخه اوس ماته معلومه نه ده چي سته که نسته؟ خو دوني ويلای سو چي تقريباً سل کاله دمخه دغه نسخه له

---
(1) پټه خزانه ص ۲۱ قلمي.
(2) د هند د زړو آثارو مجله ۱۹۳۹ ع.
(3) نسب افاغنه ص ۱۱۳.

راورټي څخه وه او په پښتو ژبه يو د پښتنو تاريخ ؤ، چي د يوسفزو د هجرت حال يې پکښي کښلیاو د دوی د مځکو وېشونه يې هم پکښي کړي وه، اخوند درويزه وايي چي تر دغه وخته د شيخ ملي وېش معتبر دی او تر اوسه څوک څه نه سي پکښي کولای[1] او يوسفزي تر اوسه هم ارثي جايداد ته د (شيخ دفتر) وايي.

خلاصه :

شيخ ملي د پښتو يو ليکوال مشر او يو تاريخي سړی ؤ چي مدفن يې په اشنغر کي دی، او د مرگ تاريخ يې تر اوسه ماته نه دی معلوم خو د ژوندانه وخت يې د (۸۰۰ هـ) شاوخوا دی. (وگورئ : زما تاريخ ادبيات پښتو دوهم ټوک دکابل چاپ.)

﴿ ۲۴ ﴾

گجو خان رانيزی د پښتو د تاريخ ليکوال

مارگن ستيرن مستشرق ليکي چي راورټي د پښتو ډکشنري په مقدمه کي کښلي دي چي له ده څخه د خان گجو راڼي زي يو پښتو تاريخ سته چي په هغه کي د پښتنو تاريخي حوادث او وقايع ليکلي دي.

د دې تاريخي کتاب د ليکني وخت راورټي (۱۴۹۴ م _ ۹۰۰ هـ) ښوولی دی[2] خو داسي ښکاري چي خان گجو خان د شيخ ملي تر عصر وروسته د پښتنو مشر ؤ تر اوسه د دې کتاب په خصوص کي نور څه معلومات له ما څخه نسته خو دوني ويلای سو چي په سوات او اطرافو کي له يوسفزو څخه يو قوم تر اوسه رانيزي پراته دي. د حيات خان په قول تر اوسه له دغو يوسفزو څخه درې کورنۍ مشهوري دي چي يوه يې له دغو درو څخه ازي خېل دي چي ازي د علي زوی او علي بن رانی بن اکو بن يوسف دی. د ازي خيلو دغه مشهوره کورنۍ (کاجوکور) بولي چي پخوا د دوی

---
(1) تذکره الابرار.
(2) د هند د زړو آثارو مجله ص ۵۶۶ ج ۱۱.

نفوذ او اقتدار خورا ارت ؤ مگر اوس په پاسني سوات کي شپږ زره کوره په دوی اړه لـري چي د (۱۲۸۰ هـ) پـه شـاوخوا کـي د دغـي کورنـۍ مشـر صحبت خان نومېدی، بـل ځای حيات خـان وايي چي خان کجو د شېرشاه معاصر ؤ[۱] چي دغه خبره هم صحيح ښکاريږي نو دغه مشهور کاجو يا کجو خان د پښتنو يو خورا نوميالی مشر ؤ چي لکه شيخ ملي د علم څښـتن هـم ؤ او د ده يـو تـاريخي کتـاب راورتـي ليـدلی او مونـدلی ؤ چـي اوس متاسفانه ورک دی او ښايي چي د برطانيا په موزيمو کي پيدا سي ځکه چي د راورتي ټول کړي کتابونه تر ده وروسته نه دي ضايع سوي او اکثر د لندن په موزه خانو کي خوندي دي.

﴿ ۲۵ ﴾
خوشحال خان خټک د (بياض) ليکوال

مرحوم خوشحال خان د پښتنو هغه نوموړی او علامه سردار او مشر شاعر دی چي ښايي داسي پښتون به نه وي چي دی نه پېژني. دا مرحوم د پښتو پلار او د پښتنو يگانه ملي اديب او هم نوموړی ليکوال دی، مگر دا مشهور او معروف مشر تر اوسه د مؤرخ په ډول لږ پېژندل سوی دی.

خوشحال خان د پښتنو مؤرخ هم گڼل کيږي، ده خپل تاريخي مطالب او د پښتنو د تاريخ مهم وقايع په خپل يوه کتاب کي کښلي وو، افضل خان خټک په تاريخ مرصع کي ډېر مقاصد له دغه کتابه رانقل کوي او وايي چي خان عليين مکان په خپل (بياض) کي هسي کښلي دي.[۲]

راورتي مستشرق هم هسي ليکي چي خوشحال (تاريخ افغان) ليکلی دی چي اوس ډېر ناياب دی[۳] نه پوهېږم چي راورتي هم هغه بياض چي افضل خان يې راښيي يادوي که يې مقصد يو بل مستقل کتاب دی. په هر

(۱) حيات افغاني ص ۱۷۴ _ ۱۹۰.
(۲) تاريخ مرصع.
(۳) د پښتو گرامر مقدمه.

صورت خوشحال خان د پښتنو مؤرخ دی تاريخ افغان يا بياض د ده تاريخي کتاب ؤ.

﴿ ۲۶ ﴾
حافظ رحمت خان د (خلاصة الانساب) ليکوال

نواب حافظ رحمت خان د شاه عالم خان زوی د محمود خان لمسی د شهاب الدين کوټا بابا کړوسی دی چي اصلاً د کندهار د ښوراوک برېخان دي، شيخ شهاب الدين روحاني سړی ؤ او د پېښور د يوسفزو مرشد ؤ چي تر اوسه يې مزار د سرحدي صوبې په هزاره کي دی. تر ده وروسته يې کورنۍ مشهوره سوه او پـه بـدايون او بريلي کې د پښتنو مشرتوب کـاوه او د عليحضرت احمد شاه بابا رحمه الله پـه عصر کي د دې کورنۍ مشهور مشر حافظ رحمت خان ؤ، دی عالم فاضل ليکوال او شاعر سړی ؤ او په روهيل کهنډ کې حکمراني درلوده. حافظ رحمت خان د مشهور نواب علي محمد خان افغان ملگری ؤ او دواړه علمي او ادبي خلک وه چي علم يې ښه روزلی، مگر علي محمد په دغه وخت په (۱۱۶۲ هـ) وفات او هغه وخت چي اعليحضرت احمدشاه بابا رحمه الله هند ته ولاړ نو حافظ رحمت خان هر وار له ده سره ښه ښه کومکونه وکړه او د احمدشاه بابا رحمه الله رشتين ملگری او مرستی ؤ، د پاني پت په جگړه کي هم دې نوموړي پښتون د خپل ملگري احمدشاه بابا رحمه الله سره ټينگه ملگري وکړه او په (۱۱۸۸ هـ) کال په يوه جنگ کي شهيد او په بريلي کي ښخ سو.[۱]

حافظ رحمت خان عالم، اديب، ليکوال، متدين او شاعر او مؤرخ سړی ؤ ده يوه مفصله کتب خانه هم درلوده چي دکتور اسپرينگر مشهور مستشرق د هغو کتابو فهرست په (۱۸۵۴ ع) يو جلد نشر کړ او دی وايي چي دا کتابونه څلوېښت صندوقه او اکثر هم پښتو وه لويه برخه يې په

(۱) د حيات حافظ رحمت خان په نامه يو مفصل کتاب سيد الطاف علي بی ای ليکلی او په هند کي په ۱۹۳۳ ع چاپ سوی دی. دا کتاب ډېر مفصل او مستند دی دغه مطالب څني اقتباس سول.

(۱۸۵۷ ع) د لکهنو په فساد کي برباد سوه.[۱] حافظ رحمت خان د پښتو او پارسو د شعر دېوان هم درلود، دار مستېتر وايي چي ددغه دېوان وجود ماته د هند پښتنو په ټينګه ووايه او جان استريچي ليکي چي ماته له هنده څني پارسو غزلي راورسېدې چي هغه د حافظ رحمت خان وې، علاوه پر دغه دار مستېتر وايي چي ماته په رامپور کي يوه پښتانه د پښتو اشعارو يوه مجموعه راکړه چي د حافظ رحمت خان او نورو پښتنو سردارانو اشعار پکښې وه او دغه مجموعه اوس د برټش موزيم په شرقي آثارو کي ساتلې ده، يو د حافظ رحمت خان شعر په دغه مجموعه کي د حاکمو طبقو غندنه وه[۲] حافظ رحمت خان د پښتنو په تاريخ کي يو کتاب کښلی دی چي خلاصه الانساب نوميږي او د لندن په برټش موزيم او په هند کي نسخې سته.[۳] د دغه کتاب يوه نسخه په پښتو ټولنه کي هم سته او تر لمبر (۱۲۳۴) لاندي خوندي ده.

مؤلف د دې کتاب په ليکنه کي د اخوند درويزه تذکره الابرار او مخزن افغاني خانجهاني، او تاريخ شېرشاهي او نورو کتابو ته حواله کوي. د اعليحضرت احمد شاه بابا رحمه الله دري سفره هند ته يادوي او په ښه نامه يې ستايي. کله کله د خوشحال خان په بيتو هم استناد کوي . کتاب له لومړي مخه تر (۷) حمد و نعت دی، وروسته د خپل نيکه شيخ کوټا بابا تګ هند ته بيانوي او د سړبنو برېڅو انساب ښيي له (۳۴) مخه دوهم فصل او د بېټني د اولاد بيان شروع کيږي په (۳۶) مخ کي درېيم فصل او د غرغښت بيان دی نور کتاب تر (۵۶) مخه اخلاقي مضامين او د تسنن په ملتيا خبري اتري دي. دی وايي : چي دغه کتاب ما له دې جهته وليکی، چي د هند پښتانه خپل اصليت هېر نه کړي او د خپلو اجدادو په حال خبر وي.[۴] دَ کتاب ژبه پارسو ده په عربي جملو او خبرو هم ډېر مشحون دی. راورټي مستشرق د پښتو ګرامر په مقدمه کي دغه کتاب نواب الله يار خان ته منسوبوي چي د حافظ الملک زوی دی مګر دا خبره د دې مستشرق غلطي ده او نه ښايي چي موږ په خطاوزو. د خلاصخ الانساب تاليف د ختم تاريخ رجب ۱۱۸۴ ق کال دی چي د حافظ رحمت خان تر شهادت ۱۱۸۸ ق څلور کاله دمخه تاليف سوی ؤ چي په (۱۹۷۳ م) کال

(۱) د روهيلو جنګ د جان استريچي.

(۲) د جان استريچي د روهيلو جنګ.

(۳) حيات حافظ ص ۲۹۸.

(۴) له قلمي خلاصه الانساب لنډونه.

پښتو اکاډيمی د ښاغلي روښن خان يوسفزي په همت په (۱۶۳) مخه کي د پښتو ترجمې سره چاپ کی.

﴿۲۷﴾

نواب مستجاب خان برېڅ د (ګلستان رحمت) ليکوال

د پښتنو برېڅو پاچهانو علمي او نوموړي کورنی ښخه د حافظ رحمت خان زوی دی چي د خپل پلار د شهادت پر وخت د (۱۳) کالو ؤ په دوشنبې (۲) د شوال (۱۲۴۸ هـ) په بريلي کي وفات او په هغه باغ کي ښخ دی چي دده په نامه يادېږي.

مستجاب خان د خپل پلار په ډول ډېر عالم او متقي مشر ؤ په عربي، پارسو او پښتو کي ماهر ليکوال او هم د خپل عصر ښه مورخ دی. د ده له تاريخي آثارو څخه (ګلستان رحمت) دی چي د خپل پلار د ژوندانه احوال او د هند د پښتنو معاصر تاريخ دی. دا کتاب په پارسي ژبه په خورا صحت او روانه ژبه او ښه انشاء کښل سوی او مؤلف خپل مشاهدات او ډېر تارخي وقايع په خورا دقت او تحقيق پکښې ليکلي دي، او قلمي نسخه يې د هند په کتب خانو کي سته.

مستجاب خان اووه زامن درلوده، يو لمسی يې محمد عبدالرزاق خان هم د ډيرو تاليفو خاوند دی او د شعر دېوان هم لري.[۱]

﴿۲۸﴾

سعادت يارخان برېڅ د (ګل رحمت) ليکوال

دی د حافظ محمديار خان زوی او د حافظ رحمت خان لمسی او له هغي علمي کورنی ښخه يو روڼ ستوری دی چي د (۱۲۴۹ هـ) په حدودو کي يې يو کتاب (ګل رحمت) په پارسي وکښ، د ده شعري تخلص (صاحب) دی

(۱) حيات حافظ رحمت خان ص ۳۴۹.

او په خپل کتاب کي يې د برېڅو د کورنۍ احوال او هغه حوادث کښلي دي چي د ده په عصر کي پښتنو ته ورپېښ سول.

دی د خپل عمر په پای کي د بيت الله د زيارت لپاره ولاړ، پر لاري د هند په بروده کي وفات او هم هوري ښخ سو د دې علمي او ادبي کورنۍ مشهور رکن دی.[1]

﴿ ۲۹ ﴾

نياز احمد (هوش) د (تاريخ روهيل کهند) ليکوال

د نياز محمد زوی او د حافظ يارمحمد خان لمسی او د حافظ رحمت خان کړوسی او له دغه علمي خاندانه څخه معروف مؤرخ او ليکوال دی چي (هوش) تخلص لري او د ډيرو مؤلفاتو خاوند دی، مثلاً کليات هوش، ترانهٔ هوش، حديقهٔ نعت او نور ... په اردو ډېر اشعار لري او د روهيل کهند تاريخ يې هم په اردو کښلی دی چي دغه کتاب هم د هند د پښتنو تاريخ ګڼل کيږي د (۱۲۵۰ هـ) په حدودو کي ژوندی وُ عمر يې په سياحت تېراوه او د هند په علمي او ادبي جرګو کي شريک وُ.[2]

﴿ ۳۰ ﴾

محمد سليمان خان "اسد" د (تاريخ افغانستان) ليکوال

محمد سليمان خان بن محمد موسی خان بن نواب محبت خان بن حافظ رحمت خان متخلص په "اسد" هم د دغي علمي کورنۍ يو ستوری دی چي شاعر هم اديب هم ليکوال هم وُ. د پښتنو تاريخ يې په اردو کښلی دی چي مشهور په (نقش سليمانی) يا (تاريخ افغانستان) دی.[3]

(۱) حيات حافظ ص ۳۲۱.
(۲) حيات حافظ ص ۳۲۶.
(۳) حيات حافظ ص ۳۱۹.

﴿ ۳۱ ﴾

نواب محبت خان د (رياض المحبة) ليکوال

نواب محبت خان د حافظ رحمت خان زوی وُ چي د خپل پلار د شهادت پر وخت (۲۴) کلن او ددې کورنۍ يو نوموړی پښتون سردار او امير دی. دی لکه خپل پلار د علم خاوند او په عربي او پارسو او اردو او پښتو کي شاعر او ليکوال وُ خو متاسفانه د ده اشعار د (۱۸۵۷ م) په اړ و دوړ کي تلف سوه په سنسکريت کي يې هم ډېر مهارت درلود. د ده ځني اردو او پارسي او عربي اشعار تر اوسه محفوظ دي. ده پارسو مثنوی د (اسرار محبت) په نامه کښلې او يوه د پارسو ژبي قاعده او صرف او نحو يې ليکلې چي (امدنامه) نوميږي محبت خان په ۱۳ د صفر (۱۲۲۴ هـ) په لکهنو کي وفات او د وزير باغ سره کشور کنج ته نژدې ښخ سو. د ده له پارسو اشعارو څخه دغه دي چي استادي يې ځني ښکاري[1]:

گر کشش من اثری داشتی — يار بسويم گذری داشتی
آنکه جهان را به نگه زنده کرد — کاش به ما هم نظری داشتی
زيستمی بی تو اگر مثل تو : — ما در گيتی پسری داشتی
دانهٔ مهر ار بدلش سرزدی — نخل اميدم ثمری داشتی
گر رخت از پرده برون آمد — شام "محبت" سحری داشتی

دا بيت هم د ده دی:

زسرگذشت "محبت" از هر که پرسيدم
به عارض اشک پياپی چکيد و هيچ نگفت

محبت خان ډېر فنان او سليم الطبع سړی وُ په موسيقي کي يې هم ښه معلومات درلودل داسي ښکلی وُ چي خلک به ورته اريان وو، غلام حسن

(۱) حيات حافظ ص ۳۱۳.

مؤرخ چي د ده معاصر دی داسي ليکلي دي : "ما په خپله د حافظ رحمت خان کورنۍ په لکهنو کي وليدله، محبت خان په صورت او سيرت د سرداری ور دی، خو افسوس چي سفله پروري زماني دوی اوس په بلا کښي ايستلي دی."[1]

خلاصه : محبت خان د دې کورنۍ نوموړی سردار وُ چي د مغولي وروستني پاچا جهاندارشاه له خوا يې د (نواب ظفر الدوله باز جنگ) لقب درلود. نواب محبت خان يو خورا مهم کتاب په پښتو کښلی دی چي نوم يې د (رياض المحبه) دی، دا کتاب راورتي ليدلی او داسي يې په موږ پېژني چي : "د سرجارج بارلو په خواهښت په (۶ _ ۱۸۰۵ ع _ ۱۲۲۰ هـ) کښلی سوی او (۷۰۰) پاڼي دی چي کوچنۍ صفحې لري د پښتو مهم لغت دي او د افعالو گردانونه لري."[2] د راورتي له دغه بيانه ښکاري چي رياض المحبت د پښتو يو لغوي او گرامري کتاب دی مگر يو ځای په خپله راورتي [3] ځني مهم تاريخي مطالب له دغه کتابه رانقل کوي، او داسي معلوميږي چي په دغه کتاب کي محبت خان د پښتنو تاريخ هم کښلی وُ، دغه برخه چي راورتي د دغه کتاب له پښتو مضمونه په انگريزي ترجمه کړې ده، د پښتنو احوال دي د سلطان محمود او غزنويانو په دوره کي او د دې خبري علل يې بيان کړي دي چي په هند کي ولي پښتانه (روهيله) بولي. د حيات حافظ رحمت خان ليکوال چي د دې زماني پوه سړی دی او په خپل کتاب کي يې د دغه خاندان ټول احوال مفصل کښلي دي فقط دونی وايي : "چي محبت خان يو خورا مفصل قاموس هم کښلی وُ[4] مگر نوم يې ښايي چي نه وُ ور معلوم.[5]

---

(۱) سير المتاء خرين.

(۲) د پښتو گرامر مقدمه.

(۳) د پښتو گرامر مقدمه ص ۱۸ _ ۱۹.

(۴) حيات حافظ ص ۳۱۳.

(۵) له دې کورنۍ ښځه يو بل نوموړی د پښتو مؤلف نواب الله يار خان د حافظ رحمت خان زوی دی چي د عمر پر ۸۱ کال د ۱۲۴۸ هـ د شعبان پر ۹ وفات سوی او يو د پښتو لغت يې کښلی دی چي عجايب اللغات نوميږي، راورتي دا کتاب درلود او وايي چي په (۱۸۰۸ ع _ ۱۲۲۲ هـ) په ۷۴۰ مخه کي کښل سوی او هر مخ يې ۱۷ ليکي دی. دا کتاب ما نه دی ليدلی چي تاريخي مباحث لري او که يوازي لغت دی. نو ځکه مي الله يار خان د مؤرخينو په ټولي کي نه وشمېره.

﴿ ۳۲ ﴾

... د تذکره الملوک ليکوال

د تذکره الملوک په خصوص کي فقط مستر راورتي څه معلومات کښلي دي چي بل ځای څه نسته، دا کتاب لکه چي فقط يو منحصر بفرد نسخه وه او هغه د راورتي لاس ته ورغلې وه د پښتو گرامر په مقدمه کي لاندېني معلومات ليکي : (تذکره الملوک د سدوزو تاريخ دی اته ټوکه او (۶۴۰) مخه لري، دا کتاب ډېر کمياب دی او زما په خيال به يې په افغانستان کي کمه بله نسخه هم نه وي د کتاب دوه ثلثه هغه وقايع دي چي د احمدشاه ابدالي تر مرگ وروسته واقع سوي دي، دا کتاب په پښتو کښل سوی دی او ليکونکی يې وايي چي دا کتاب فقط زه د سدوزو په تاريخ کي ليکم او له دغو کتابو مي استفاده کړې ده : تاريخ سلاطين سوريه، طبقات اکبري، ائين اکبري، مرآت الافاغنه، د صفوي شاهانو تاريخ، شاهجهان نامه، تاريخ عالمگيري، تاريخ فرخ سيری، تاريخ محمدشاهي، نادر نامه، تاريخ احمدشاهي، رسالهٔ اکبر خدکه. دا کتاب يوه مقدمه او دوه اصله او يوه خاتمه لري او د مضامينو فهرست يې دا دی :

مقدمه : د سدوزو د پلرو او نيکونو بيان.

لمړی اصل : د هغو قبيلو بيان چي په افغانستان کي اوسي.

دا اصل دوې فرعي لري : لومړۍ د هغو کورنيو بيان دی چي پر نورو يې حکومت کړی دی. دوهمه فرعه : د هغو قبيلو بيان دی چي په خپلو منځو کي پرتې دي.

دوهم اصل : د هغو سدوزو بيان چي خپله منه يې پرېښې او په ملتان کي ميشته سوي دي. دا هم پنځه فرعي لري :

لومړۍ فرعه : خان مودود خېل.

دوهمه فرعه : د بهادر خېلو تاريخ.

درېيمه فرعه : د کامران خېلو احوال.

څلورمه فرعه : د زعفران خېلو احوال.

پنځمه فرعه : د خواجه خضر خېلو بيان چي دوی سلطان خدکه خېل بلل کيږي.

خاتمه : د خواجه خضر خېلو او د احمدشاه دراني احوال او د ده فتوحات په هند او پنجاب کي [1] راورتي چي تذکره الملوک ليدلې وه له هغه کتابه څخه يې دغه لوړ معلومات کښلي او هم يې د دغه کتاب مقدمه په انگريزي ترجمه کړېده، داسي معلوميږي چي د دې کتاب د مؤلف نوم په خپله راورتي ته هم نه و معلوم ځکه چي د کتاب ذکر مفصل کوي اما د مؤلف نوم کوږت نه اخلي.

د تذکره الملوک ماخذونه چي مؤلف ذکر کړي دي او هم هغه انگرېزي ترجمه چي د کتاب له مقدمې څخه د راورتي په مشکوره سعی پاته ده موږ ته د مؤلف په خصوص کي داسي فکر راکوي :

د تذکره الملوک مؤلف پوه او عالم او مؤرخ او د پښتو ژبي يو نثر ليکونکی اديب و، ښه مؤرخ و ځکه چي د خپل کتاب ماخذونه يې ثقه ښوولي دي، او د مقدمې مطالب هم غوره او مستند ښکاري (د هغه وخت له تاريخي معلوماتو سره سم) د تذکره الملوک د مؤلف د ژوندانه عصر هم د تيمورشاه زمانه يعنی (۱۲۰۰ هـ) تاکلای سو، ځکه چي راورتي وايي چي د کتاب يوه برخه هغه وقايع دي چي احمدشاه بابا رحمه الله تر مريني وروسته پېښي سوي دي.

د کتاب مقدمه چي راورتي په انگريزي ترجمه کړې ده عمده مطالب يې دغه دي :

د پښتنو د اصليت په باب کي هغه قصې او روايات چي کلاسيکي مؤرخينو ذکر کول (او اوس مدار د اعتبار نه دي) د پښتنو د نومورو او مشاهيرو ذکر دغه بحثونه تدقيقي رنگ لري. او د استفادې وړ دي د پښتنو احوال د کسي په غره کي بيانوي او بيا د ملک ابدال احوال ليکي څو د ملک سدو عصر ته رارسيږي، دلته د سدوزو په خصوص کي خورا ښه او غنيمت مواد ليکي، د دې کورني اقتدار او روابط د هند له لوديانو او

(1) د پښتو گرامر مقدمه ۹ _ ۱۰ _ ۱۱ و غيره.

سوريانو سره بيانوي، چي دغه تاريخي څېړني يې ډيري ښې او د استفادې وړ دي.

خلاصه : د تذکره الملوک د مؤلف نوم متاسفانه نه دی رامعلوم او نه يې اوس کتاب موندل کيږي هغه نسخه چي د راورتي څخه وه نه ده راښکاره چي څه سوه خو تذکره الملوک په پښتو ژبه د پښتنو د تاريخ يو مهم او گرانبها کتاب و. سلطان محمد قاسم کندهاری هم ليکي چي ده په کندهار کي د سردار محمد علم خان بن سردار رحمت الله خان څخه يو کتاب وموند چي د سدوزو په پاچهي کي کښل سوی او د دغه عصر حوادث مفصل پکښي راغلي دي.[1] د دې کتاب نوم سلطان محمد نه ليکي خو د خپل کتاب په مقدمه کي يې (مجموعۀ ابدالي) بولي، ځکه چي له دغه کتابه د سلطان محمد اقتباس د راورتي له ترجمې سره نژدېوالی لري نو ويلای سو چي دغه کتاب هم هغه تذکره الملوک و. (د هوتکو د وختو تذکره الملوک بل کتاب دی دغه دواړه مه سره گډوئ.)

﴿ ۳۳ ﴾

خان جهان خان لودي د (مرآت الافاغنه) ليکوال

راورتي دا کتاب د مرآه الافغانيه په نامه د تذکره الملوک په ماخذو کي ذکر کوي او د مؤلف نوم يې نه ښيي [2] له نورو کتابو څخه معلوميږي چي د کتاب صحيح نوم مرآة الافاغنه دی او مؤلف يې خان جهان لودی و [3] د هند له مشهورو پښتنو څخه موږ دوه تنه په دې نامه پېژنو : لومړی خو هغه خان جهان لودی دی چي ذکر يې د مخزن افغاني په تفصيل کي وسو، بل خان جهان لودي هم د سلطان سکندر لودي (۸۹۴ _ ۹۲۳ هـ) له مشهورو امراوو څخه دی چي په دغه وخت کي د لوی وزير حيثيت لري او د راپړي

(1) تاريخ سلطاني ص ۵۲.
(2) د پښتو گرامر مقدمه ص ۸.
(3) تاريخ سلطاني ص ۵۲ _ ۵۷، خورشيد جهان ص ۸۷ _ ۸۹.

جاګیردار دی[1] د نعمت الله په قول خان جهان لودي په (۹۰۱ هـ) وفات سوی او تر ده وروسته یې زوی احمد خان د (اعظم همایون) په خطاب سرلوړی سوی وو.[2] دا پښتون سردار لکه چي عالم او لیکوال او مؤرخ تېر سوی دی چي مرآه الافاغنه د ده تاریخي اثر دی او داسي ښکاري چي د پښتنو د پاچهانو چي په هند کي تېر سوي دي او مخصوصاً د سلطان سکندر لودي احوال یې مفصل کښلي وو، ځکه چي د کتاب نسخه نه ده لیدلې سوې او لوړ روایات هم پوره کفایت نه کوي، نو د مرآه الافاغنه انتساب هم دغه خان جهان لودي ته زما په عقیده سل په سل کي مثبت دی، شل کاله دمخه ما د دغه کتاب یوه خطي نسخه د ښکارپور په ګرې یاسین کي ولیدله چي د خان جهان په نامه وه مګر کوم خان جهان؟ او د کوم وخت؟

﴿ ۳۴ ﴾

منشي عبدالکریم د (تاریخ احمد) لیکوال

د دې کتاب نسخه له قاري عبدالله خان سره وه نه پوهېږم چي څه سوه؟

دا کتاب د پښتنو د سلطنت مفصل تاریخ دی چي منشي عبدالکریم د شجاع الملک سدوزي په وخت کي کښلی دی ژبه یې پارسو ده.

منشي عبدالکریم علوی مدقق او پوه مؤرخ دی د نادر افشار احوال او د احمدشاه بابا رحمه الله د سلطنت وقایع یې خورا مفصل کښلي دي او داسي ښکاري چي د دې تاریخ په لیکنه کي هم مقصد د دغه عصر حوادث وه او د احمدشاه بابا رحمه الله په نامه یې بللی دی، دا کتاب په اردو هم ترجمه سوی او د (واقعات درانی) په نامه په کانپور کي په (۱۲۹۲) چاپ سوی دی. فیض محمد یې هم په خپلو ماخذو کي ذکر کوي. د افغانستان په تاریخ کي ډېر قیمتي معلومات لري او له مهمو مراجعو څخه ګڼل کېږي. د دغه عبدالکریم په نامه ما دوه چاپي کتابونه لیدلي دي :

(۱) خورشید ص ۸۹.

(۲) مخزن افغاني ص ۷۶.

۱. تاریخ احمد یعني محاربات سلاطین درانیه باسکهان وبهاؤ و جهنکو طبع لکهنو ۱۲۶۵ هـ.

۲. محاربهٔ قندهار : مصنفهٔ عبدالکریم طبع لکهنو (۱۸۴۸ م) کانپور (۱۲۶۷ ق) دی د ډېرو کتابو مترجم ؤ، تر (۱۲۹۲ ق) دمخه مړ دی.

﴿ ۳۵ ﴾

اکبر د یوې تاریخي رسالې لیکوال

دا رساله راورټي د تذکره الملوک په ماخذو کي راوړي او وایي چي د تذکرې خاوند له (رسالهٔ اکبر خدکه) استفاده کړې ده، داسي معلومیږي چي اکبر نومی پښتون یوه تاریخي رساله درلوده چي د تذکره الملوک د څښتن په لاس کي وه[1] خدکه راورټي په لاتیني حروفو داسي ضبطوي **khadkah** او لکه چي دمخه د تذکره الملوک په بیان کي وویل سوه د سدو یو زوی خواجه خضر چي احمدشاه بابا رحمه الله هم د ده له نسله دی اولاد یې په (سلطان خدکه) مشهور دی دې تسمیي وجه حیات خان او سلطان محمد او نور مؤرخین هسي کاږي چي د خضر خان زوی سلطان خداداد نومېدی او دغه سړی په خپل عصر کي ډېر مقتدر مشر ؤ پښتانه لکه چي هر نوم د اعزازو لپاره تصغیر کوي دی یې (سلطان خدکی یا خدکه) باله نو په سدوزو کي هم د خواجه خضر اولاد چي سلطان خودکي ته منسوب دي ټوله خودکي بولي[2]. په هر صورت اکبر د دغي طایفي څخه یو مؤرخ دی چي رساله یې د تذکره الملوک د خاوند په لاس کي وه.

(۱) د پښتو ګرامر مقدمه.

(۲) حیات او سلطاني.

﴿ ۳٦ ﴾

... د (نادرنامې) ناظم

د دې مؤرخ نوم نه دی راته معلوم، خو دوني ويلای سم چې دی اصلاً د خراسان وُ او د ده نيکه قاسمي شاعر دی، چې د مشهور مستشرق پروفيسور براون انګليس په قول يې د فردوسي د شهنامې په ډول اشعار ويلي او قلمي نسخه يې د انګلستان د کيمبرج په دارالفنون کې سته.[1]

د نادرنامې ناظم د قاسمي شاعر لمسی او د احمدشاه بابا معاصر دی چې يو کتاب يې د (نادرنامې) په نامه د خراساني نادر افشار په شرح حال کې په (۱۷) زره بيته د حسين خان فراهي په امر منظوم کړی دی چې دغه حسين خان د احمدشاه بابا ﵀ له خوا د خراسان حاکم وو. دا کتاب د اعليحضرت احمدشاه بابا ﵀ په نامه د (۱۱۷۲ هـ) د لومړي خور په مياشت پای ته رسېدلی دی.[2]

د نادرنامې ناظم د هوتکو د سلطنت او داحمدشاه بابا ﵀ د نيکونو احوال مفصل ليکي او بيا د احمدشاه بابا ﵀ د حيات ډېر وقايع ذکر کوي. د دې کتاب يوه قلمي نسخه کې زما څخه وه د بلي نسخې درک نه لرم، پارسو شعر يې خوږ او د قدر وړ دی.

﴿ ۳۷ ﴾

... د (سلطان اويس) د تاريخ ليکوال

نه د دغه کتاب وجود له بله ځايه رامعلوم دی او نه يې مؤلف پېژنم خو دوني راته ښکاره ده چې د مرحوم حاجي ميرويس خان هوتک ﵀ په احوال کې په لوړ نامه يو کتاب په عربي چا ليکلی دی، شېرمحمد مؤرخ تصريح

(۱) د براون د پارسو ادب تاريخ.
(۲) قلمي نادرنامه.

کوي چې په دغه کتاب کې د حاجي ميرويس خان ﵀ او د ده د ورور عبدالعزيز د عهد وقايع مفصلاً راغلي دي[1] خو افسوس نه دی د دغه کتاب بيان ليکي او نه له بل چا څخه ما د دغه کتاب په باب کې څه اروېدلي او ليدلي دي نو په خپله د کتاب وجود هم محل د تامل دی ځکه چې په دغه عصر کې عربي کتاب ليکل له رواجه لوېدلي وه او هم معاصرينو لکه محمد هوتک د دغه هيڅ ذکر نه دی کړی.

﴿ ۳۸ ﴾

ميا عمر څمکني د (شجرهٔ نسب افغانان) ليکوال

محمد عمر د ابراهيم زوی چې اصلاً د باجوړ د ميا کلي وو، وروسته د پېښور په څمکني کلي کې ميشت او هم دلې په ۲۹ جمادي الثانيه ۱۱۹۰ ق وفات سو، دی د روحاني او علمي لوړ شخصيت خاوند او د اټک د شيخ يحيی څخه په نقشبندي طريقه کې ماذون وو احمدشاه ابدالي ﵀ د ده له متعقدانو څخه وو او په زرو نور ارادتمندان يې هم لرل په عربي او دري او پښتو ډېر آثار لري لکه مالي شرح، قصيده امالي په دري ۹۳۸ مخه او توضيح المعاني په پښتو د خلاصهٔ کيداني شرح او پښتو شمايل نامه چې په (۱۱۶۳ ق کال) منظومه کړې ده. د ده بل کتاب شجرهٔ نسب افغانان و غيره يو تاريخي اثر دی، چې ما ددغو کتابو خطي نسخې د پېښور د بالاماني د مرحوم فضل صمداني په کتابخانه کې ليدلي وې. ميرزا هادي عشرت د احمدشاه ﵀ د دربار منشي د ده د وفات تاريخ داسي ويلی دی:

تاريخ وفـــات سر اقطاب زمان
رهنمون شد خرد از لطف بمن گفتاقم
اربيرون بحساب جــملش تادانی
(عددی بيست نهم شهر جمادی دوم)

د وروستنۍ مصراع ابجدي ارزښت (۱۲۶۸) دی که عدد (ـ ۷۸) څنې کم کو (۱۱۹۰ ق) پاتېږي.

(۱) خورشيد ص ۱۳۲.

﴿ ۳۹ ﴾

محمد د (پټې خزانې) لیکوال

لکه چې د مخه تاسي ولوستل پټه خزانه د پښتنو د ادب او رجالو او هم د ښارو مهم تاریخ دی چې د شاه حسین هوتک په عصر کې د شوال په (۲۴) هجري کال (۱۱۴۲ هـ) یې لیکل پای ته رسېدلي دي.

محمد هوتک د پښتو مدقق موٴرخ او د پښتو ژبې نوموړی لیکوال او شاعر دی چې خپل کتاب یې د هغه معارف پالونکي پاچا په نامه کښلی دی.

خوشبختانه محمد هوتک د کتاب په پای کې د خپلې کورنۍ احوال هم لیکي، په دې ځای کې زما لپاره ډېر غنیمت دی او لنډوم یې:

"محمد د داؤد خان زوی د قادر خان لمسی په قوم هوتک چې اصلاً په مرغه کې اوسېدل او قادر خان له هغه ځایه سیوري ته راغلی وو له دغه ځایه یې یون وکړ او د کندهار کوکران ته راغی، په سن د (۷۶) کالو کې په (۱۰۵۸ هـ) وفات او هلته ښخ سو اما داؤد خان د موٴلف پلار په (۱۰۲۹ هـ) کال په کوکران کې وزېږېد او په صباوت کې یې علوم ولوستل شاعر او عالم سړی سو. داؤد خان په روب او د کسي په غره او پېښور کې سیاحتونه وکړل او د حاجي میرویس خان مرحوم رحمه الله سره د آزادۍ غوښتلو په جګړه کې ملګری وو، په (۱۱۲۶ هـ) داؤد خان د حاجي میرویس خان رحمه الله له خوا په فراه او سیستان او ګلستان کې د پښتنو د سپه سالار په ډول مقرر وو او هلته یې د متجاوز پردو لښکرو سره جګړې کولې. داؤد خان په (۱۱۳۶ هـ) وفات او په کوکران کې ښخ سو. د ده د ادب او علم د نمونې په ډول دغه دوې رباعی وګورئ چې د تجنیس په صنعت کې ځوني قیمت لري:

چې د چا په زړه کې اور د مـیني بل سي
په اور بل یې لمبې ګډې حال یې بل سي
اور د مـــیني کله مري د زړه له میني
د اور بل مـــینه که تل د زړه په تل سي

❀❀❀

که یې ویني ویني تل ځاځي له زړو څخه
څوک چې ویني تا له ځوانو یا زړو څخه
د زړو له زړه که ویني ویني ځـــــاځي
په کړو د غم لوېدلي ستا له کـــړو څخه

اما په خپله محمد د پټې خزانې لیکوال په (۱۳) د رجب (۱۰۸۴ هـ) په کوکران کې وزېږېدی، او تر اتلسم کاله یې مروجه علوم لکه: فقه، تفسیر، اصول او د فصاحت علوم لکه: قافیه، عروض، بیان، معاني او نور ولوستل ځکه چې د پلار او نیکه ښه مناسبات یې د هوتکو د شاهي کورنۍ سره وو نو د شاه حسین په امر کندهار ته راغی، او هر کله به د دغه زلمي پاچا په دربار کې ؤ او د حضور ادبي لیکوال ؤ هغه ادبي او علمي مجلسونه چې د دغه پوهنوال پاچا په دربار کې به هر کله کېده یو رکن یې محمد ؤ، دی په پټه خزانه کې د دغو ادبي مجلسو او تولنو حال ښه لیکي. محمد بې له پټې خزانې یو بل کتاب (خلاصه الفصاحه) هم په پښتو کښلی چې د فصاحت علوم یې پکښې راوړي دي، بل علمي پښتو اثر یې (خلاصه الطب) دی چې په (۱۱۳۹ هـ) کال یې د هغه زلمي پاچا حضور ته وړاندي کی او سل طلاوي یې جایزه ومونده. محمد د شعر دېوان هم لري دغه څو بیتونه د ده دي:

ساقي پاځه د سرو ملو ډک یو جـــــام را
ستـــــــــــا له غمه ناآرام یمه آرام را
نه نشاط سته نه مستي سته نه رندي سته
چي ســم رند هــغه اوبه عــلی الــدوام را
په اوبو مې سوړ زړګـی لړ څه را تود که[1]
"محــــــمد" ته داور ډک یو هسي جام را

پټه خزانه څو واره په کابل کې چاپ سوې ده:

١. ۱۳۲۳ ش ــ پښتو ټولنه
٢. ۱۳۳۹ ش ــ تالیف او ترجمه
٣. ۱۳۵۴ ش ــ اطلاعات او کلتور
٤. ۱۳۵۷ ش ــ د ادب پوهنځی

[1] پټه خزانه ۱۰۷ ــ ۱۰۸ ــ ۱۰۹ ــ ۱۱۰ ــ ۱۱۱ د قلمي نسخې.

﴾ ۴۰ ﴿

ریدی خان مهمند د (محمودنامې) ناظم

ریدی خان مهمند د غیاث خان زوی او د مسعود خان لمسی دی چې پلرونه يې د کندهار شرقي خوا د مهمندو په کلي کې اوسېدل، غیاث خان د مرحوم حاجي میرویس خان ؒ ملګری ؤ او په خپله ریدی خان د محمد هوتک معاصر دی په (۱۱۳۶ هـ) اصفهان ته ولاړ او هلته د اعلیحضرت شاه محمود بریالي سره وو له هغه ځایه چې راغی، د هغه اعلیحضرت د فتوحاتو په احوال کې (محمود نامه) نظم کړه چې څلور زره بیته وه.[1]

داسي ښکاري چې ریدي خان په دغه خپل کتاب کې د مرحوم حاجي میرویس خان ؒ د ملي نهضته رانیولې بیا د اصفهان تر فتح پورې تولې وقایع په پښتو خواږه مثنوي نظم کړي دي.

محمد هوتک په پټه خزانه کي له دغه کتابه يو باب رانقل کوي چې د حاجي میرویس خان ؒ د ملي مجاهدت او د ګرګین د وژلو قصې دي.

﴾ ۴۱ ﴿

د صولت افغاني لیکوال محمد زردار خان ناغر

دا مؤلف د نولسمي سدی په منځ کي له هغو افغانانو څخه و چي په هند کي يې ځای او جایګیر درلود. ده په اردو ژبه د پښتنو پر تاریخ باندي صولت افغاني وکیښ چي په ۱۸۷۶ میلادي کي چاپ سو. دا کتاب خصوصاً د هندي افغانانو له مشاهیرو او غتو کورنیو او قبیلو چي په هند کي میشته سوي دي غوره معلومات راکوي. ناغر کاکړان چي په هند کي يې نسلونه پاته دي ښه رانبیي، او هغه سیاسي اقدامات چي د انګرېزي استعمار په وختو کي د پښتنو آزادو قبیلو او د افغانستان په خاورو کي د

(۱) پټه خزانه قلمي ص ۷۱.

انګرېزانو په ګټه سوي دي بیانوي او ګرده معاهدې لیکي چي انګرېزانو په زوره په قبایلي مشرانو یا د افغانستان په حکمرانانو امضاء کړي وي.

﴾ ۴۲ ﴿

افضل خان ختک د (تاریخ مرصع) لیکوال

دا مؤرخ د اشرف خان زوی او د خوشحال خان لمسی دی ځکه چي ما يې په پښتانه شعراء لومړي جلد (ص ۲۲۸) کي مفصل حال کښلی دی نو دلته يې تکرار ضرورت نه لري. تاریخ مرصع هم ده په پښتو کښلی دی، د پښتنو او د خوشحال خان د کورنۍ په باب ښې خبري لري خو هیوز انګلیس لیکي چي دغه يو عمومي تاریخ دی د پښتنو او مخصوصاً ختکو احوال پکښي ذکر کیږي او اکثر مطالب يې له مخزن افغاني او درویزه څخه اقتباس سوي دي. هیوز دا هم وايي چي د تاریخ مرصع اصلي نسخه د افضل خان په لاس کي ده چي په جمال ګړی کي اوسي، دوې نوري نسخې يې هم سته چي یوه په ما اړه لري.[1] راورتي په ګلشن روه او هیوز په کلید افغاني کي له تاریخ مرصع څخه يو يو باب چاپ کړی دی. (دا هغه معلومات و چي ما ۳۷ کاله پخوا کښلي وو) اوس دا پر زیاتوم : دا کتاب په ۱۴۹۴ مخو کي د ښاغلي دوست محمد کامل مومند له نوټونو سره په ۱۹۷۴ م کال له پېښوره چاپ او خپور سو. چي اصلي متن يې ۶۲۴ مخه دی او د خوشحال خان له بیاضه هم دېرش مخه مفید مطالب رانقل سوي دي په تاریخ مرصع کي وقایع د ۱۱۳۶ ق کال تر پایه لیکل سوي او د مؤلف وفات يې ۱۱۸۳ ق دی. (د تفصیل لپاره وګورئ د چاپي تاریخ مرصع مقدمه)

(۱) د هیوز د کلید افغاني مقدمه.

﴿ ۴۳ ﴾

میرزا عطامحمد ښکارپوري د (نوای معارک) لیکوال

د پښتو ټولني په کتابخانه کي په لمبر (۶۴۴) یو کتاب سته چي دا کتاب پر شنه پخواني کاغذ کښل سوی او تقطیع یې (۱۱/۵ × ۶) انچ دی. په هر مخ کي (۱۴) لیکي او ټوله (۴۶۰) مخه دی. خط یې د شکست او نستعلیق تر منځ او ښه نه دی. د مؤلف او کتاب نوم ښکاره نه معلومیږي پارسي انشا یې هم تکلف ته مایله ده.

کتاب په حمد او نعت شروع کوي وروسته وایي زه په زلمیتوب په ښکارپور کي وم او بیا مي د خراسان، هرات، کندهار، کابل، پېښور سفر وکړ، او د شاه شجاع د جګړو وقایع مي په سترګو ولیدل نو وروسته مي د ایستویک انګلیس په خواهښت دا کتاب وکیښ.[1]

مؤلف خپل تاریخ د نادر افشار له مرګه شروع کوي بیا د احمدشاه بابا او تیمور شاه او شاه زمان او شاه محمود ذکر مختصر کوي. وروسته د شاه شجاع او محمدزو د سلطنت ابتدایي وقایع مفصل شروع کوي د وزیر فتح خان او د ده د ورونو تسلط بیانوي د کابل، کندهار، پېښور او ټوله افغانستان د دغه عصر وقایع مفصل راوړي، د انګلیسانو د لومړي جنګ ذکر هم خورا مفصل کوي. داسي ښکاري چي مؤلف خپله نسخه په (۲۵) د جمادی الثاني (۱۲۷۱ هـ) تمامه کړې ده او دغه موجوده نسخه هم په (۶) د روژې (۱۲۷۱ هـ) لیکلي سوې ده. د کتاب د پای لیک داسي دی: "بقلم حقیر پر تقصیر میرزا محمد حسن خلف مولانا میرزا عطامحمد". له دې لیکه د مؤلف د نامه په خصوص کي یو استنباط کولای سو چي د مؤلف نوم میرزا عطامحمد و، ځکه چي د کتاب په پای کي خو ځایه د (عطا) په نامه تلمیح کوي مثلاً: "با تمام این نسخه موسومه تازه نوائی معارک پرداخته شد ... امید از اهنگ نوازان ساز ... اگر فقط به نقد تحسین و آفرین متاع

(1) له قلمي نسخي څخه ص ۱ تر ۱۱.

هنرم را بخرند عین عطائی بر عطاست و الا بزبان عیب جوئی و نخوت نام عطا بخطا نبرده معاف دارند ... هر گاه از راه لطف و عطائی به مطالعه این نسخه پردازند ..."

له دغه بیانه سړی داسي تخمین کولای سي چي میرزا محمد حسن د دغي نسخي لیکونکی د مؤلف میرزا عطامحمد زوی و، ځکه د تالیف د ختم او د دغي نسخي د لیکلو تر منځ فقط دوې میاشتي فاصله ده. متاسفانه د دغي نسخي یو څو پاڼي پرې سوي او ناقصي دي چي له دغو څخه یو څو پاڼي په بل خط بیا تکمیل سوي دي او داسي ښکاري چي د کتاب بله نسخه هم موجوده وه. دغه کتاب وروسته ما په کراچي کي له څو خطي نسخو څخه ترتیب او چاپ کی. (کراچي سنده ادبي بورډ ۱۹۵۹ م)

دغه میرزا عطامحمد د عبدالرحیم لمسی او د ښکارپور له ممتازي علمي کورنۍ څخه یو منشي و چي په کلو کلو یې په کندهار او هرات کي د افغاني دربار منشي توب لاره او تر ۱۲۷۲ ق پوري لا ژوندی و. په (۱۲۲۵ ق) د خپل اکا سره چي په کابل کي د سنده سفیر و کابل ته راغلی و. د دې کتاب د کراچي چاپ مصور او ۱۱۱۵ مخه دی.

﴿ ۴۴ ﴾

حاجي محمد عارف قندهاری د (مطلع او مقطع) لیکوال

حاجي محمد عارف د قندهار دی او د یوه خورا مفصل تاریخ لیکونکی دی چي لومړی ټوک یې (مطلع) نومیږي او بل یې (مقطع). محمدعارف په کندهار کي د بیرم خان میرسامان و.[1] او د هغه سړي سره یې تر مرګه ملګري درلوده. هند ته ورسره ولاړ چي بیرم خان ووژل سو نو عارف له کجراته حجاز ته ولاړ له حج وروسته تر (۹۸۵ هـ) د مظفر خان سره و، په (۹۸۶ هـ) د اکبر پاچا دربار ته ولاړ او د پنجاب په دیواني مقرر سو. مګر ژر یې استعفا وکړه او د مظفرخان سره په ټانده کي اوسېدی. په (۹۸۸

(1) مآثر رحیمي ج ۲ ص ۱ _ ۸.

ه) په دغه ځای کي د مظفرخان سره یو ځای ووژل سو. محمدقاسم فرشته د ده له کتابه ډېر مطالب رانقل کوي[1] او داسي ښکاري چي نسخه یې د ده کتب خانه کي وه د دې نسخي لومړنی او وروستنی پاڼي نسته خو خوشبختانه دغه ناقصي پاڼي د انګلستان د کیمبرج په کتبخانه کي خوندي دي. په (مطلع) کي د همايون د عصر حوادث ضبط وو او په (مقطع) کي د سلطان محمود له عصره بیا تر (۹۸۶ هـ) پوري د هند د ټولو پاچهانو او د پښتنو د سلطنت احوال کښلي دي. نو حاجي عارف کندهاري یوه پښتون مؤرخ دی چي په هند کي یې خپل کتب لیکلي دي. دی شاعر هم و امين زاري يې دغه دوه بیتونه ضبط کړي دي:

صد ارزو است در دل تنگم گره زدوست
دل نیست در برم گــــره آرزوی اوست
ای بسا توبه که چون توبه دیرینه من[2]
خوبرويان بشکنند بیــــک چشم زدن

د حاجي عارف د (مطلع) درک اوس نسته او دغه کتاب ورک دی.

《۴۵》

سلطان محمد خالص د (تاريخ سلطاني) ليکوال

سلطان محمد په نوموړکو تاريخ ليکونکو کي نه راځي، ځکه چي د ده کتاب چاپ سوی او مشهور دی مګر له دې جهته چي خوک د ده په احوال نه دي خبر نو يې شهرت هم کم دی، زه لاندیني معلومات د دې مؤرخ په خصوص کي لرم: "سلطان محمد خان د موسی خان زوی په قوم نصرت زی بارکزی د کندهار له پوهانو څخه و، چي په شعر کي يې خالص تخلص کاوه، ده خپل تحصيلات په کندهار کي وکړل او په پارسو کي ښه ليکوال او منشي سو. د امير شېرعليخان په دوره کي د کندهار له مشهورو خوانينو څخه و او

(۱) فرشته مقالهٔ ۴ ـ ۷ ـ ۹.
(۲) هفت اقلیم.

ډېر عمر يې په کلات کي حکمراني کړله، هغه وخت چي غازي محمد ايوب خان په کندهار کي پاچا سو، دی يې ملګری و او د ميوند په جهاد کي يې هم برخه درلوده، د (۱۲۹۷ هـ) د روژې تر مياشتي وروسته چي غازي محمد ايوبخان له کندهاره ايران ته ولاړ، نو د ده ملګري هم سره بېل سول او سلطان محمد خان مرحوم کراچي ته ولاړ او هورې اوسېد، ده په کندهار کي لا یو مفصل تاريخ کښلی و چي تاريخ سلطاني نومېد، لومړی جلد يې په (۱۲۹۸ هـ) په بمبيي کي په خپله طبع کړ دا جلد تر (۱۲۷۹ هـ) پوري له ابتداء څخه د پښتنو احوال لري او هم وقايع په خورا ښه صورت ليکي، د سلطان محمد د تاريخ دوهم ټوک چي د ده د عصر وقايع او هم مشاهدات وو ده ليکلي او هم چاپ سوي دي چي د هغه نسخي متاسفانه د امير عبدالرحمن خان په وخت کي ضايع کړلي سوې او اوس نه ميندلي کيږي، مګر له پخوانو خلکو څخه روايت دی چي له هغه کتابه یو څو نسخي پاته سوي او ضايع سوي نه دي د تاريخ سلطاني د دوهم جلد که کمه نسخه اوس وميندله سي د وطن د تاريخ لپاره به ډېر غنيمت وي.

سلطان محمد په زيارت د بيت الله شريف هم مشرف سوی و او پسله (۱۳۰۰ هـ ق) غالباً له کراچي څخه تللی او د هغه عصر د تورکيې په عربي مملکتو لکه: شام، عراق او نورو ... ګرځېدلی او هم هورې وفات سوی دی.

خالص يو د پارسو شعر ديوان هم درلودی چي د ده تر مرګ وروسته محمدابراهيم او د ده زوی هغه اشعار سره ټول کړي وو، له دغه کتابه فقط لومړنی درې پاڼي زما څخه وې، ابراهيم ليکي: زما پلار چي بيت الله ته ولاړ بيا يې احوال معلوم نه سو څو کاله وروسته د سلطان محمد خان ورور حاجي جان محمد کندهار ته راغی او وې ويل چي حاجي سلطان محمد په تورکو کي وفات سو، ابرهيم وايي: چي د پلار ډېر اشعار او منثور ليکونه زما څخه وو، هغه مي سره ټول کړل او د (ديوان خالص) په نامه مي وبلل.[1]

ما (حبيبي) د خپلي کورنۍ له لويانو څخه (خدای ﷻ دې وبخښي) اورېدلي وو چي سلطان محمد خان عالم او خورا پوه ليکوال و، په کندهار کي به هر

(۱) د تاريخ سلطاني مقدمه او د ديوان خالص لومړنۍ قلمي پاڼي.

کله له پوهانو او علماوو سره محشور و، او د مشهور حبو اخوندزاده له زوی عبدالرحیم اخندزاده څخه یې استفاده او لوست کړی و، او د هغه ملګری هم و، چې له کندهاره فرار سو نو هم د مولوی عبدالرحیم اخندزاده د زوی مرحوم عبدالرؤف خان سره یو ځای کاکړستان ته ولاړ.

دا دوه بیته د ده له یوه مناجاته را اخیستل کیږي[1] :

اگر فضیلت نگردد دستگیرم
زشر نفس خود در دم بمــیرم
زشر نفس و شیطان ده امــانم
مگر دان جز بذکر خود زبانم

﴿ ۴٦ ﴾

قاسم علي خان د (محاربۀ کابل) ناظم

دا سړی د هند دی، په (۱۲۶۰ هـ) یې د (محاربۀ کابل) په نامه د فردوسي د شهنامې په وزن یو کتاب تخمیناً په نه زره بیته کې نظم کړی دی دا کتاب د فیض محمد له ماخذو څخه دی. چې د سراج التواریخ په کښلو کې استفاده ځنې کړې ده. قاسم علي د شاه شجاع له عصره خپل تاریخ شروع کوي. د افغانستان د اړو دوړ او انقلاب حوادث او د پردو د حملو او جګړو وقایع په کندهار او کابل کې خرګندوي. که څه هم دا کتاب د متجاوزینو په طرفداري کښل سوی دی خو بیا هم د وطن د تاریخ د دغې دورې لپاره بد نه دی، او استفاده ځنې کېدای سي. د کتاب ادبي جنبه او شعر خوږ او روان دی په (۱۲۷۲ هـ) د اګرې په لیماني مطبعه کې چاپ سوی دی. مګر نسخې یې اوس لکه قلمي کتابونه ډېرې نه میندلې کیږي او دغه کتاب هم لږ خلک پېژني، مؤلف د کتاب په سر کې لیکي: چې زه د سند په

(1) د دیوان خالص قلمي پاڼې.

سفر ولاړم چې راغلم خلکو د سفر معلومات راڅخه غوښتل ما هم نظم کړل د نمونې په ډول د کتاب د پای څو بیتونه ولولئ:

ستـایش به یزدان که این نامه ام
ســراپا برار است از خـــامه ام
مــگر جان فـــردوسی پاک زاد
ز فـــردوس در قـــالبم رونـــهاد
که زان همت این نامه را گفته ام
سخن همچو سلک گهر سفته ام
بدریای معنی شدم غوطه خور[1]
بســه سال انـدوختم این گــهر

﴿ ۴۷ ﴾

رساله نسب نامه فرقه غلجي

دا رساله میا عبدالحکیم کاکړ لیکلې ده، چې دی د ۱۱۴۵ ق په شاوخوا کې د کندهار د خلکو لوی لاربنوونکی او د میا فقیرالله جلال آبادي مرید او معاصر و (۱۰۷۰ ـ ۱۱۵۳ ق) دا عالم او متصوف مشهور سړی ډېر نور تالیفونه هم لري او مرقد یې د کاکړو د لورلائي په تل چوتیالي کې دی.

میا عبدالحکیم پسله ۱۱۵۰ ق یوه رساله د پښتنو د قبیلو او لنډ تاریخ په باب کې په دري ژبه وکښله، چې اوس یې یوه خطي نسخه ماته پرته ده. دا د پښتنو یوه لنډه تاریخچه ده چې لومړي فصلونه یې د غلجو نسب نامه او د دوی د پاچهانو او مشرانو احوال بیانوي لکه: د توخو مشران، سلطان ملخي او حاجي ایدل او د هوتکو مشران حاجي میرویس او شاه محمود او شاه اشرف او شاه حسین د نادر افشار تر حملې پورې.

(1) له محاربۀ کابل څخه.

نور فصلونه د لودي اولاد او په هندوستان کي د پښتنو شاهانو او د سوريانو او د شېرشاه احوال په لنډ ډول بيانوي.

د دغي رسالي په پای کي داسي کښلي دي: مؤلف رساله ملا عبدالحکيم کاکری است بموجب ارشاد عمۀ زمان ... محب العلماء جناب عبدالعزيز خان غلجی توخی محمدزی برهان خيل که از کندهار بقصد سپه گری بهندوستان امده بود و به رتبه اميری رسيده و چند گاه نائب دار السلطنته لار (؟) بود ... و هر افغان که از ولايت بهندوستان امدی از نوازش او محروم نرفتي ..."

د ميا عبدالحکيم دغه رساله که څه هم کوچنوټې ده خو حاوي او مفيده ښکاري.

﴿ ۴۸ ﴾

روزنامۀ غزوات هندوستان

دا کتاب د امير تيمور کورگان د فتوحاتو بيان دی، تر هغه وخته چي دی په ۸۰۱ ق کال هندوستان نيسي. مؤلف يې غياث الدين علی بن جمال الاسلام دی چي په فارسي ژبه يې دا لنډ کتابګوټی کښلی و.

د افغانستان او پښتنو په تاريخ کي دا کتاب له دې جهته ګټه ور دی چي د امير تيمور سفر او جنګونه له هراته تر کابله او اباسينه رانيسي، او په اوسني پختيا ولايت کي د پښتنو مشرانو نومونه او قبيلي او جغرافي ځايونه هم ذکر کوي.

د دې کتاب يوه خطي نسخه چي په ۱۰۱۵ ق کال کښلې سوې وه په پتروګراد کي وه او يوه روسي محقق ليوز يين تصحيح کړه چي بيا نو ۲۱۲ مخه متن او ۲۰ مخه فهرستونه له يوې روسي مقدمې سره واسيلي بارتولد د پتروګراد د دار العلوم په مطبعه کي چاپ کړه ۱۹۱۵ م.

﴿ ۴۹ ﴾

ائمة الافاغنه

امير افضل جدون د لاهور په هفته وارسيف ۷ سپتمبر ۱۹۹۵ م کال ليکي: ملا خانمير يوه چارمقاله لري، چي په ۱۱۵۵ ق تاليف سوې ده، او دی له بله عربي کتابه ډېر مطالب رانقل کوي. چي هغه کتاب ائمه الافاغنه دی او مؤلف يې ابو الخطيب شيرازي نوميږي چي په ۵۳۵ ق کال مړ دی.

دا کتاب هم په فارسي او هم په پښتو ترجمه سوی دی چي سيد عبدالجبارشاه د سوات معزول امير يې دواړي نسخې درلودې. فارسي مترجم يې محمدجواهر خان سواتی و. چي دغه نسخه يې امير افضلجدون ليدلي وه، او مستر التړا امريکايي په پښتو ګايډ کي ليکي: چي ما هم د ائمه الافاغنه فارسي ترجمه په باجوړ کي د يوه خانه سره لېدلې ده. د ملا محمد خانمير د چارمقالې په يوه حاشيه کي داسي کښلي وه چي: "بدانيد که اکثراً اخبار حواشی از کتاب ائمه الافاغنه است و ائمه الافاغنه از ... ابوالخطيب شيرازی يوشع بن ابراهيم بن معصوم بن عبدالجبار بن سليمان شيرازی بن ليث کاکری است ... ابوالخطيب برای تحصيل علم از شيراز به بغداد رسيده در تلامذۀ ابوبکر داخل شد." (سيف طبع لاهور ۱۹۵۵ م)

داسي ښکاري چي په دغه سنه ۵۳۵ ق کي به تحريف او سهوه راغلي وي. ځکه چي ابوبکر احمد بن علي مشهور په خطيب بغدادي په ۳۹۲ زوکړی او په ۴۶۳ ق کي مړ دی، نو که موږ د دغه ابوالخطيب شيرازی عمر ۸۰ کاله هم وګڼو، د بغدادي خطيب د مرګ پر وخت به دی بيخي کوچنی هلک وي. چي د بغدادي خطيب د شاګردۍ سن ته به نه وي رسېدلی.

ځکه چي د ائمه الافاغنه نسخې ثقه خلکو ليدلي دي، نو د منلو وړ خبره ده. (وګورئ په وروسته بيان کي د ملا خانمير چارمقاله)

﴿ ۵۰ ﴾

د ملا محمد خانمیر چارمقاله

لکه چې تاسې په ۴۹ عدد کې د ائمه الافاغنه تر نامه لاندې ولوستل دغه کتاب په فارسي ژبه لیکل سوی او ځینې برخې یې له ائمه الافاغنه څخه را اخیستې دي، لکه امیر افضل جدون چې د راولپنډي د تعمیر په ورځپاڼه ۴ فبروري ۱۹۵۶ م کې کښلي دي: چار مقاله په ۱۱۵۵ ق ملا خانمیر تالیف کړې ده چې دوې خطي نسخې یې دغه سړي د ضلع هزاره په نوان شهر کې لرلې.

د چارمقالې په حاشیه کې داسې کښلي دي، چې دغه حواشي اکثر له ائمه الافاغنه څخه رانقل سوي دي، او مطالب یې هغه داستانونه وو چې پخوا د پښتنو د کسي غره او کیس نیکه لپاره، سره راجوړول سوي وو او بیا د نعمت الله په مخزن افغاني او نورو تاریخي کتابو که هم رانقل سوي چې له تاریخي واقعیتَه سره څنګ نه لګوي.

په دغسې کتابونو کې کله کله ډېرې ګټورې خبرې پیدا کېږي چې د اوسنیو تاریخوالو په کار ورځي خو ځینې داسې خبرې هم پکښې وي چې هغه نه عقل مني او نه له تاریخي پرله پېیلو واقیعتو سره سمېږي. ځکه چې ما په خپله دا چار مقاله نه ده لیدلې نو تر دې زیات څه نه سوای پر ویلای.

﴿ ۵۱ ﴾

اسرار الافاغنه

دا کتاب په پښتو ژبه صابر د خضر زوی کښلی و، چې دغه خضر د شاه قاسم سلیمان مرید و، مستر ډیر ستارټ د ایشیا ټک ریسرچز د دوهم ټوک په ۷۰ مخ کې لیکي چې دغه کتاب بیا له پښتو څخه خیر الدین نومي لیکوال په فارسي ژبه خلاصه کی. (تاریخ افاغنه ۸۹/۲)

په لوړ بیان کې خضر د شاه قاسم مرید و، لکه چې د دغه رسالې په دریم عنوان کې ویل سوي دي دغه شیخ قاسم سلیماني د شیخ قدم زوی او د شیخ

متی له علمي او روحاني کورنۍ څخه و. چې په ۹۵۶ ق زېږېدلی او په ۱۰۱۶ ق د هند په چنارګړه کې مړ سوی دی، نو که د اسرار الافاغنه مؤلف خضر د ده معاصر او مرید وي نو د کتاب د تالیف وخت د ۱۰۰۰ ق کال شاوخوا اټکل کولای سو. خو د دغه کتاب پښتو یا فارسي نسخه ماته نه ده معلومه.

﴿ ۵۲ ﴾

خواجو ملېزی د (تواریخ افاغنه) لیکوال

دا کتاب د ۱۰۳۱ ق او ۱۰۳۳ ق تر منځ په پښتو ژبه د خواجو ملېزي په قلم تالیف سوی و، چې دی د یوسفزو د لوی مشر خان کجو له مصاحبینو څخه یوسفزی لیکوال و، او په خپل تواریخ افاغنه کې یې له ۸۸۰ تر ۹۹۴ ق پورې د پښتنو قبیلو هجرتونه او جنګې او اجتماعي پېښې د خان کجو تر مرګه لیکلې وې.

د دې کتاب یوه نسخه د ۱۱۸۰ ق په شاوخوا کې د هندوستان د شهاجهان پور د پښتنانه نواب بهادرخان داود زي په کتابخانه کې وه. او هغه یې د روهیل کهند مشهور حافظ خان برېڅ ته واستوله، کله چې دغه پښتون حکمران دغه نسخه ولیدله نو یې د خپل دربار یوه پښتون لیکوال پیر معظم شاه ته وویل چې دا نسخه واخله په ساده ژبه یې د عامو خلکو د کتلو لپاره ترتیب او تهذیب کړه. نو معظم شاه هم دغه کار په ګډه وډه پښتو او فارسي تر سره کی چې د تواریخ رحمت خاني تر غنوان لاندې ښودل سوی دی (نمبر ۵۳)

متاسفانه د خواجو اصل کتاب تواریخ افاغنه اوس نسته خو د دوهم مؤلف پیر معظم شاه سره را اوډلي او سم کړی کتاب د تواریخ رحمت خاني په نامه چاپ سوی دی.

خواجو خورا پوخ او سترګه ور سپېڅلی مؤرخ دی چې معظم شاه یې (مؤرخ محقق قاصی این قصص) بولي او په کتاب کې یې داسې مشران او واقعې ښودلي سوي دي چې بل ځای یې نه مومو، او داسې ښکاري چې

خواجو د پښتو ژبې شاعر هم و، چي د ده د يوه نظم نمونه هم په تواريخ رحمت خاني کي راغلې ده. (ص ۴) خواجو په خپل تواريخ کي د خان کجو د مرگ يادونه هم کوي، نو ځکه ويلای سو چي د کتاب په ټولونه او ليکنه به د کجوخان تر مرگ وروسته پيل سوی وي. خدای دي حافظ رحمت خان او معظم وبخښي، چي د خواجو ورک سوی تواريخ يې موږ ته په تواريخ رحمت خاني کي را خوندي کړی دی.

﴿ ۵۳ ﴾

د پير معظم شاه (تواريخ رحمت خان)

په دې کتاب کي د پښتنو قومونو د هغه هجرت وقايع راغلي دي چي د هجري نهم قرن په دوهمه نيمايي کي يوسفزي د کندهار او ارغسان له سيمو څخه د کابل له لاري ننگرهار او د پېښور سيمو ته تر اباسين او سواته پوري خپاره سوي وو.

د کتاب مؤلف د پېښور د پير سباک کلي پير معظم شاه ولد پير محمد فاضل دی، چي د حافظ رحمت خان بړيڅ په غوښتنه يې په ۱۱۸۱ ق کال په هندوستان کي په روانه او خوږه پښتو کښلی دی، او دغه اوه مقامه لري :

۱. د ښخي او غوري قومونو اصلي وطن
۲. د يوسفزو رارسېدل پېښور ته او دوابه او يا جوړ نيول.
۳. يوسفزي سوات ته ځي او بابر پاچا دلته راځي.
۴. ککياڼي دوابې ته راځي.
۵. د ککياڼو او د لازاکو جنگ.
۶. شېخ ملي دغه نوي نيولي سيمي سره ويشي.
۷. يوسفزي تر لنډي اوري او د غورياخيلو سره جنگ کوي.

په دغو اوو برخو کي د ۸۸۰ هجري قمري کاله تر ۹۹۴ ق (۱۴۷۵ ـ ۱۵۸۵م) پوري تاريخي پيښې بيان سوي دي.

د دې کتاب اصلي ماخذ يو کتاب تواريخ افاغنه و، د ډهلي د پښتنانه مشر نواب بهادرخان داودزي له کتابخاني څخه حافظ رحمت خان ته

را استول سوی و. (په دغه رساله کي نمبر ۵۲) او پير معظم شاه د ده په امر هغه کتاب نوی تحرير او ترتيب کی او نوم يې تواريخ رحمت خاني پر کښېښود. دا کتاب په ۱۹۷۱ م کال د پېښور پښتو اکاډيمۍ د ښاغلي روشن خان په همت په ۱۸۸ مخه کي چاپ کی، چي په پښتو او فارسي دواړو ژبو گډ ليکل سوی دی، او په تاريخي لحاظ يو خورا درونډ او گټه ور کتاب گڼل کيږي. (د تفصيل لپاره وگورئ د دې رسالې ۵۲ عنوان خواجو ملېزی)

دا هم زياتوم چي د تواريخ حافظ رحمت خاني په نامه يوه غټه اردو ترجمه هم د پېښور اکاډيمۍ په ۱۹۷۶ م په ۷۰۰ مخو کي چاپ کړېده چي د کتاب د متن ترجمه له نورو خورا مفصلو تعليقاتو سره د ښاغلي روشن خان يوسفزي په قلم ده، او ډيري گټوري خبري او شجرې پکښي زياتي کړي دي. چي د تاريخ څېړونکو ته په کار ورځي. (جزاء الله خيراً)

﴿ ۵۴ ﴾

سعادت نامهٔ افغاني

دا په پښتو ژبه د پښتنو تاريخ دی، چي مؤلف يې سعادت خان د هدايت الله زوی و او ښايي چي د پېښور د خليلو په تپه کي تيار سوی وي. دا کتاب سل کاله دمخه په پېښور کي چاپ سوی دی چي په آخر کي يې داسي کښلي دي : "سعادت نامهٔ افغاني مطبوعه ۱۸۶۶ مطابق ۱۲۹۰ هـ. دا کتاب د پېښور د جبل چاپ خانه کي د مير اکبر د اروغه په انتظام د مستر هنری بکټ قايم مقام انسپکټر مدارس صوبه سرحد په اجازت چاپ شو"

ښاغلی روشن خان د يوسفزو يو سترگه ور ليکوال چي دغه نسخه يې ليدلې ده داسي ليکلي چي : دا کتاب د تواريخ رحمت خاني د لفظ لفظ تاييد کوي،او د تاليف وخت يې تر تواريخ رحمت خاني وړاندي ښکاري، د يوسفزو حالات په تفصيل ليکي په کاټلنگ کي د يوسفزو او د لازاکو جنگونه شوي دي، دا کتاب يې په تفصيل بيانوي، او پښتو يې د خليلو د تپې له محاورې سره برابره ده.

دلته د نموني په توګه دغه څو کرښې را اخیستلې کیږي : "پښتنو ته راغلي پښتانه ټول درې کوره دي، او بعضي قبیلې د دې دریو قبیلو سره یو ځای اوسي، چې دوی ورته حصه لکه د ورور ورکړې ده، خو دغه همسایه دي، دا لویې کورونه درې دا دي :

اول :- خېښي

دوهم :- غوري

دریم :- کرلاني

(پښتو مجله _ اکتوبر ۱۹۷۹م _ د پېښور چاپ)

﴿ ۵۵ ﴾

محمد امین سرپرېکړی د (جګړه د محمود افغان نیول د اصفهان) لیکوال

دغه مؤلف او مؤرخ محمد امین نومیږي، چې په قوم مرانی کوچی او د مرغې د غونډان و، دی د خپل عمر په ۳۶ کال په ۱۱۳۵ ق د هوتک شاه محمود په لښکرو کې د ارسلا خان ناصر تر بیرغ لاندې اصفهان ته ولاړ، او د ایران د فتح جنګونه یې ګرده په خپلو سترګو ولیدل، او یو کتاب یې په پښتو وکیښ.

د دې کتاب نسخه ما نه ده لیدلې، خو د ده زوی حافظ نورمحمد یوه قصه د (بربښنا او خدی) په نامه په ۱۲۰۴ ق کښلې وه، چې خطي نسخه یې شته. د دغې قصې په سریزه کې نورمحمد داسې کاږي : "چې زما پلار د اصفهان په جګړه کې په ۳۵ کلنۍ برخه اخیستې وه، او کله چې بیرته راغی نو ده مبارک چې حال د دې جګړې په خپله لیدلی و، نو یې یو وړوکی کتاب په ژبه خوږه د پښتو کې په حال د دې جګړې کې لیکلی و، او نوم د دې کتاب "جګړه د محمود افغان نیول د اصفهان" دی. خو حق دا دی چې ډېر ښه او رښتینی بیان دی، او دا کتاب په ژبېو د پښتنو له جهته د بدلو د قومو قیمتي دی، او نر و ښځې او کم و لوی یې خواهښتي دي.""

(د بربښنا د قصې سریزه)

ځکه چې د اصفهان د فتح په کال ۱۱۳۵ ق محمد امین د ۳۶ کالو و، نو یې د تولد کال ۱۰۰۹ ق تاکلای سوای، چې وفات یې د نورمحمد په قول ۱۱۷۴ ق کال په ۷۵ کلنۍ کې دی.

د محمدامین زوی نورمحمد د ده له خولې وایي : "زه په دې غزا د اصفهان فتح کې ۳۶ کلنی وم د جنګ په فنونو او فتورونو کې ګرندی وم".

علاوه پر نثر او وقایع لیکنو باندې محمدامین ځیني پښتو شعرونه هم درلودل چې نموني یې تر اوسه پاته دي.

(وګورئ تاریخي پلټنې ۱۶ د حبیب الله رفیع مقاله د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

﴿ ۵۶ ﴾

عبدالغفار هوتک د کورنۍ د حالاتو لیکوال

دا لیکوال او د پښتو شاعر د حاجي میرویس هوتک د کورنۍ یو وروستنی سړی دی، چې پلار یې عبدالجبار خان د حاجي انګو زوی و، او حاجي انګو د میرویس نیکه وراره و، چې د ژوند وخت یې په ۱۲۰۰ ق کال شاوخوا اټکلولای سو.

عبدالغفار د پښتو دېوان او د پنځ داستان (مثنوي) او د سوداګر بچه قصه لري، خو تر ټولو ارزښتمن کتاب یې د خپلې "کورنۍ حالات" دي چې په دې کتاب کې دی د خپلې کورنۍ حالات د ګرګین خان ګرجي له ظلمونو څخه را شروع کوي او د هوتکو د دورې وقایع لیکي، چې د ده له کتابه اوس فقط ۱۵ مخه سته، او د پای خوا یې پرې سوې ده. په موجوده وروستۍ پاڼه کې د شاه اشرف هوتک (۱۱۳۷ _ ۱۱۴۲ ق) او عثماني سپه سالار احمدپاشا د جنګ قصه راغلې ده چې دا جنګ په ۱۱۴۰ ق پېښ سوی و.

عبدالغفار په خپلو اشعارو کې هم کله کله ځني تاریخي وقایع او د خپل عصر مشاهیر یادوي، چې د تاریخ د څېړونکو په کار ورځي.

د کورنۍ حالات یوه ناقصه نسخه په سیوري کې د دغې کورنۍ له لمسو سره وه. (د تفصیل لپاره وګورئ : د پوهاند رشاد مقاله په تاریخ پلټنو کې تر ۱۱۵ مخ وروسته د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

﴿ ۵۷ ﴾

د باروزو جنګنامه

د باروزو قبیله د پښتنو غرغښتو ته رسیږي چي د پني له څانګي څخه ده، پخپله بارو د حسین لسمی او د پني له پښتنه څخه دی.
وایي چي د پني قبیله اصلاً د کسي له غره څخه د درهٔ بولان له لاري د سانګان سیمي ته راغلي، چي د یوځایي او سیوی تر منځ یو ځای دی. له دوی څخه باروزئی تر اوسه هم پښتو وایي او ځانونه کاکړان بولي او دغه سیمه ګرده د باروزیو په نامه مشهور ده، د سدوزیو پاچهانو په وخت کي د سیوی حاکمان هم دوی وو او احمدشاه بابا د دوی یو لوی مشر عیسی خان د ښکارپور په حکومت ټاکلی و. د دغه کتاب مؤلف قاضي ملا شیخ محمد دی. چي د باروزیو امیرانو مسري خان او بختیار خان په نامه د نونسم قرن په لومړیو کلو کي تالیف سوی دی ځیني برخي یې منظومي دي، او د باروزیو د خاندان شجره هم لري، د جنید خان احوال بیانوي، چي د شاه جهان معاصر ؤ د (۱۰۵۰ ق حدود) بیا نو د مندراخان او احمدخان او بختیار خان احوالي او د دوی جنګونه د کلات د احمدزو، بلوڅو سره لیکي، او کله چي ډومر کاکړان پر سانګان باندي ورخیژي او باروزی رشید خان یې مخي ته دریږي دغه شخړي هم په تفصیل لیکي.
د دغه کتاب یوه خطي نسخه په دري ژبه د سیوی د کرک د کلي د سردار احمد خان سره وه چي مرحوم سلطان محمد پني ځني لیدلې وه.

﴿ ۵۸ ﴾

تذکیر البار (حالات باروزائی)

دا کتاب د باروز پښتنو پر تاریخ باندي د ملا محمود جسکاني بلوڅ په قلم د ۱۳۰۰ ق په شاوخوا کي تالیف او کښل سوی دی. چي یوه نسخه یې د سیوی پولټکل ایجنټ میکانګی ته په لاس ورغلې وه او دی وایي چي

له ۱۴۷۰ م کاله څخه د باروزو تاریخي واقعې لري، مګر بله خطي نسخه یې تر اوسه نه ده معلومه.

﴿ ۵۹ ﴾

منظومه جنګنامه

ناظم یې په دري ژبه نورمحمد کلهوړه د قلات د میر نصیرخان د وختو قاضی القضات دی چي د علم او تقوا خاوند و او کله ځان نورمحمد ګنجابی هم بولي چي ګنج آباد د بلوڅي قلات په کچهی کي و، یوه نسخه یې د کلات د لوی خان په کتابخانه او بله یې د سکهر د مولا شیدایي څخه وه، دا کتاب د نظم او نثر برخي لري، چي د احمدشاه بابا په زمانه کي د میر نصیر خان لپاره تالیف سوی دی، او کوم جنګونه چي احمدشاه بابا له سکهانو سره کړي او په خپله مؤلف هم پکښې شامل و بیان سوي دي.
د احمدشاه بابا د وختو تاریخي وقایع ډېر لري او مستند ښکاري چي د اوم هندي لام بیان تر ۱۷۶۴ م پوري راغلی دی. دا کتاب ګنډاسنګه په انګریزي ترجمه او په امرتسر کي په ۱۹۳۹ م چاپ کړی دی.

﴿ ۶۰ ﴾

د (تذکرة الملوک) نوموړکی لیکوال

دا کتاب لومړی پلا هغه وخت وپېژندل سو چي د یوې خطي نسخې له مخي په ۱۹۴۳ م د انګریزي ترجمې او ډېرو مفیدو تعلیقاتو سره د مشهور روسي مستشرق مینورسکی په همت د انګلستان په کیمبریج کي چاپ او خپور سو.
د کتاب د مؤلف نوم چا ته نه دی معلوم، خو دوني ښکاري، چي دغه ګټور کتاب د ۱۱۴۰ ق په حدودو کي د شاه اشرف هوتک په غوښتنه چا په اصفهان کي کښلی دی.

موضوع یې د هوتکو د دورې ملکي تشکیلات او د دغه مملکت د ولایاتو عایدات او بودجوي مخارج او مداخل دي. چې د افغانستان د هوتکو شاهانو په تاریخ کې ښه معلومات په لاس راکوي. د دې کتاب فارسي متن په بېل ډول په ۱۳۳۲ په تهران کې هم چاپ سو.

﴿ ٦١ ﴾

موسی بن جرجیس د (تاریخ العجم و الافغان) لیکوال

دا یو عربي مؤلف دی چې د ۱۱۴۰ ق په شاوخوا کې ژوندی و او په لوړ نامه یې یو کتاب د ایران او افغانستان یو تاریخ وکیښ. چې له ۹۰۶ ق څخه بیا تر خپله وخته پورې وقایع بیانوي او د هوتکو فتوحات په ایران کې ښیې.

یوه خطي نسخه یې ۲۴۰ مخه د مصر په تیموریه کتابخانه کې خوندي ده او چاپ سوی نه دی.
(دکتور لطفی ـ فهرس المخطوطات المصوره طبع قاهره ۱۹۵۷ م)

﴿ ٦٢ ﴾

د قاسم علي افریدي تاریخ

د کلیات افریدي په پیل کې د قاسم علي افریدي کښلی تاریخ موجود دی، دغه تاریخ په پارسي ژبه کښل سوی، ټول بابونه یې ۲۲ دي او د کلیات په لومړیو ۱۰۹ پاڼو کې خطاطي سوي دي.

د کلیات افریدي یوه خطي نسخه د پېښور د اسلامیه کالج په کتابخانه کې خوندي ده. او د دغې کتابخانې په کتابونو کې یې نومره ۱۹۱۰ ده.

د تاریخ په پیل کې دا بیانونه سته: نواب محمد خان بنګښ، ذکر اولاد فتح خان و میرخان و جهانهان.

باب چهارم ـ در ذکر اولاد جهان خان.

باب پنجم ـ در ذکر نیکنام خان افریدی.

بابا ششم ـ در ذکر وفات جد بزرگوار و احوالات دیگر سرگذشت پدر بزرگوار خود، که در شهر فن آباد چند مدت سکونت نموده، باز در کوهسار سکونت فرمودند و نیز وفات اینجا یافتند. و دیگر ذکر نواب احمد خان بهادر غالب جنگ و نواب مظفر جنگ.

باب هفتم: در ذکر یتیم شدن و سبب پرورش یافتن خود مدح راست و درست محمد سعید خان و عبدالرحمن بهادران قندهاری.

باب هشتم ـ در ذکر تفرقه افتادن دفعه اول در رسالهٔ محمد سعید خان بهادر قندهاری و رفتن در رسالهٔ مرزا عطابیگ خان و باز آمدن در رسالهٔ خان موصوف و آمدن عبدالرحمن خان.

باب نهم ـ در ذکر امدن متعلقان من در شهر فرح آباد و سکونت ورزیدن در شهر مذکور.

باب دهم ـ در ذکر ملک متعلقه موضع اخور گویا که مسکن پدر جد بزرگوار من بود و موجبات امدن از ملک ولایت در ممالک هندوستان و سکونت ورزیدن اینجا.

باب یازدهم ـ در ذکر نشستن نواب سعادتخان بر مسند وزارت و استعفاء کردن من از نوکری، سرکار موصوف و رفتن باطراف ملک جنوب تا به سوات بندر.

باب دوازدهم ـ در ذکر حالات شهر برهانپور.

باب سیزدهم ـ ذکر رسیدن من در لشکر مهاراجه جسونت.

باب پانزدهم ـ در ذکر اوقات اسیری افواج نواب امیر خان بهادر و سرگذشت ابتداء خان غفرالله و سبب مشتهر شدن به لقب نواب امیر الدوله محمد امیر خان بهادر دلاور جنگ.

باب شانزدهم ـ حالات مقابله جنگ فرنگ و هولکر و هزیمت یافتن افواج فرنگ.

باب هفدهم ـ در ذکر سفر کردن بجانب ملک مالوه.

باب هجدهم ـ در ذکر نواب امیر خان که عبور از دریای جمن و گنگ نموده.

باب نوزدهم ـ در ذکر مصالحت و موافقت فیما بین مهاراجه جسونت سنگ و هولکر بهادر مهاراجه دولت را و سنده.

باب بیستم ـ در ذکر نوکری ملازم بودن برای چند در سرکار میرجعفر.

باب بیست و یکم ـ در ذکر ابنای روزگار و شکایت مفارقت برادران.

باب بیست و دوم ـ در ذکر معاش و حالات وفات برادر حقیقی و عقاید و ایقان معاد اهل تصوف.

﴿ ٦٣ ﴾

محمد امین ګلستانه د (مجمل التواريخ) ليكوال

ابوالحسن محمدامین د مجمل التواریخ بعد نادریه مؤلف دی د دولسمي سدۍ په منځ کي د پارس اوسېدونکی و، چي د نادر شاه افشار د سلطنت او وروستيو واقعو بيان يې په مجمل کي کښلی او دا کتاب لومړی پلا په ليډن کي په ۱۸۹۱ م کال چاپ سو، چي په فارسي ژبه و ان سکارمن چاپ کی، او بيا د دغي طبع له رويه په تهران کي په ۱۳۲۰ ش د مفيدو تعليقاتو سره چاپ سو. دغه کتاب د هوتکيانو او سدوزو او نادر افشار او زنديه شاهانو پر احوال باندي مفصل معلومات لري، او محمدامين د دې عهد يو مؤرخ ګڼه سي.

﴿ ٦٤ ﴾

د (حقیقت بناء و عروج فرقۀ سکهان) لیکوال

د دې کتاب ليکوال نه دی معلوم، خو د تيمورشاه معاصر ښکاري، او د خپل وخت ديرلسمي سدۍ د لومړيو برخو حال يې تر هغه وخته کښلی دی چي تيمورشاه بيرته ملتان ونيو. د دې کتاب يوه انګرېزي ترجمه بنرجي په ۱۹۴۲ م کال له کلکتې څخه خپره کړه خو د لندن رايل سوسايتۍ د کتابخانې په فهرست کي د دغه کتاب مؤلف په غلطه تيمورشاه ګڼل سوی

دی او خطي نسخې يې ډيري دي. د احمدشاه او تيمورشاه په وختو کي چي څه له سکهانو سره پېښ سوي دي يو معتبر ماخذ يې دغه کتاب دی.

﴿ ٦٥ ﴾

حسين علي د (زيب تاريخها) ليکوال

دا کتاب د اتلسمي سدۍ په نيمايي کي ليکل سوی دی، او له ۱۱۶۰ ق ۱۷۴۷ م او د احمدشاه له جلوسه څخه بيا د شاه زمان تر سقوط ۱۸۵۱ م پوري يې واقعات راوړي دي چي تش يوه خطي نسخه يې اوس د ازبکستان د تاشکند د علومو د اکاډيمی په کتابخانه کي سته (۱۶۲۶ نمبر) او داسي ښکاري چي مؤلف به د شهزاده همايون سدوزي له نږدېکانو څخه وي، چي خپل تاريخ يې د ۱۲۱۸ ق د صفري په مياشت (جون ۱۸۰۳ م) کښلی دی، او دا کتاب ځکه چي تاريخ حسين شاهی (نمبر ۶۹) ته ډېر ورته دی نو ښايي چي مؤلف به له دې کتابه اخيستنه کړې وي.

﴿ ٦٦ ﴾

محمود حسيني د (تاريخ احمدشاهي) ليکوال

دغه منشي چي محمود د ابراهيم جامي زوی نوميږي، او د نادر افشار د منشي ميرزا مهدي خان شاګرد و په ۱۱۶۷ ق کال په مشهد کي د محمد تقي خان شيرازي له خوا د احمدشاه بابا حضور ته معرفي سو، چي د "مجلس نويس" په کار مقرر سي، دی حسيني سيد او د جام له اوسېدونکو څخه و چي د احمدشاه د خپل دربار په منشي ګري او وقايع ليکلو وټاکه، او ده تاريخ احمدشاهي د دې پاچا له جلوسه ۱۱۶۰ ق بيا تر مرګه ۱۱۸۶ ق وکيښ چي د هر کال وقايع بېل بېل لري، او يوه خطي خوشخطه نسخه يې اوس د لېننګراد د شرقي څېړنو په مؤسسه کي سته (د ۹۳) چي په ۱۹۷۴ م کال په دوه ټوکه ۱۳۹۵ مخه کي د اتحاد شوروي د علومو اکاډيمی عکسي چاپ کړه.

دا کتاب غالباً دوه تحریره لري ځکه یوه خطي نسخه یې د تهران د دانشگاه په کتابخانه کي هم سته، چي د دوارو نسخو محتویات لږ سره بېل دي، او داسي ښکاري چي د لېنن ګراد نسخه د مؤلف وروستنی مکمل تحریر وي، ځکه چي دغه نسخه په پای کي د مؤلف د زوی محمداسماعیل یوه مرثیه هم لري چي د احمدشاه بابا پر مرګ یې ویلې ده.

یوه بله نسخه هم د برتانیا په موزیم کي وه (او ـ آر ۱۹۶) چي د ۱۱۷۱ ق پر واقعو باندي ختمېده او تر ۱۰۲ پاڼي وروسته ناقصه وه. (وګورئ د ریو فهرست ۱/ ۲۱۳ د لندن چاپ ۱۸۷۹ م)

«۶۷»

عبدالرحمن بن احمد روشن خان د (تاریخ احمدشاه دراني) لیکوال

دا کتاب په فارسي ژبه حسین شېرازي کربلای د عبدالرحمن له تاریخ احمدشاهي څخه ترجمه کړی دی، چي خطي نسخه یې په برټش موزیم کي سته خو دا نده معلومه چي عبدالرحمن خپل تاریخ احمدشاهي درانی په څه ژبه کښلی دی؟

«۶۸»

شیخ حسین الله د (فتح نامې) ناظم

دغه مثنوي د احمدشاه بابا د لومړي هندي لام پر احوال باندي په اتلسمه سدۍ کي نظم سوی، او احمدشاهي فتح یې ستایلې ده، خطي نسخه یې د پاریس په ملي کتابخانه کي سته.

«۶۹»

امام الدین حسینی چشتي د (تاریخ حسین شاهي) لیکوال

دا سړی اصلاً د افغانستان د چست له اوسېدونکو څخه و، چي په هند کي یې ژوند کاوه، او له افغانانو سره محشور و، ده خپل کتاب چي مرقع شاهان درانیه هم بلل سوی دی، په ۱۲۱۳ ق کال تمام کی، چي له احمدشاهه تر زمانخان پوري د افغانستان احوال ښیي، د شاهانو او د دربار د مشرانو معرفي په ښه ډول کوي، د ډهلي له درباره سره د افغاني دربارونو روابط ښیي، د سفیرانو نومونه او کارونه کاږي، ځیني رسمي درباري خطونه هم کټ مټ لیکي، د مشهورو ځایو او لارو فواصل ښیي او د دې وختو لپاره یو عمده او باوري ماخذ دی.

یوه خطي نسخه یې د کابل په ملي ارشیف کي او نوري خطي نسخې یې د بانکي پور د خدابخش او د کلکتې د ایشیاټک سوسایټي او د برټیش موزیم په کتابخانو کي سته.

«۷۰»

تاریخ محاربهٔ کابل یا ظفر نامهٔ اکبری

دا کتاب ابوالقاسم دهلوي په دري ژبه نظم کړی دی، چي نسخه یې د حیدر اباد دکن په اصفیه کتابخانه کي وه، د دغه کتاب په سریزه کي ابوالقاسم وایي چي زه د سنده د انګرېزي ریزیډنټ په حکم د بلوڅو د قلات نصیر خان ولد محراب خان ته واستول سوم، چي دی د کابل د پادشاه ورور ته غاړه کښېږدي او شورش بند کی نصیر خان خو دا خبره ومنله، مګر د انګرېزي حکمران مطلب خو دا و چي نصیر خان په یوه چم ځانته راولي او بیا یې نو ونیسي، له دې جهته یې ابوالقاسم وتراټه.

تر دې وروسته ابوالقاسم له سنده بیرته ډهلي ته ځي او دغه خپل کتاب نظم کوي او داسي ښکاري چي د انګرېز او افغان په لومړي جنګ کي

ده په خپله تولي واقعې په خپلو سترګو ليدلي وې او ځيني رسمي سندونه يې هم کتلي وو. (د مولوی سيد محمد حسين اغلب موهاني نيرنګ افغان ـ ۵۴ د لکهنو چاپ ـ ۱۹۰۴ م)

د هندي مؤرخانو په اصطلاح محاربهٔ کابل د افغانستان د خلکو او انګرېزانو لومړی جنګ دی، چې له ۱۸۳۹ تر ۱۸۴۲ م پورې د انګرېزانو د هندوستان امپراتورۍ د افغانستان د خلکو پر اوږو راوځپاوه او خپل تول لښکر او اعتبار يې دلې بايلوول، دا کتاب ظفرنامهٔ اکبري ځکه بلل سوی دی چې په لومړي جنګ کې وزير اکبرخان د امير دوست محمد خان زوی هم د خلکو ملګری و، ظفرنامه په اردو ژبه هم شيخ ذوالفقار سجونپوري ترجمه کړې وه. (وګورئ: نمبر ۱۲۳)

﴿ ۷۱ ﴾

فدا حسين د (تاريخ افغانستان) ليکوال

د دې کتاب ليکوال سيد فدا حسين ترکسواز بخاري نوميږي چې د افغانستان په لومړي جنګ کې شامل و، او د خپلو سترګو ليدلی حال يې وکيښ، وروسته دی د امير دوست محمد خان سره لودهيانې ته ولاړ او تر تقاعد وروسته په ډهلي کې اوسېدی، او خپل کتاب يې په ډهلي کې چاپ کی.دغه کتاب د پيسه اخبار د خپرونکي محبوب عالم په لاس کې و او د تذکرهٔ اصول امير دوست محمد خان په ليکلو کې يې ډېرې خبرې ځنې را اخيستي دي. (د نيرنګ افغان ۶۴ مخ)

﴿ ۷۲ ﴾

کاشي راج پنډت د (احوال جنګ بهاو و احمدشاه دراني) ليکوال

دا سړی د جنوبي هند وُ چې د نواب صفدر جنګ او د ده د زوی نواب شجاع الدوله نوکر وُ، چې دغه شجاع الدوله د پاني پت په جنګ کې د

احمدشاه ملګری و، ځکه چې کاشي راج د اوده په دربار کې ځلوېښت کاله منشي و، او رسمي سندونه يې هم کتلای سوای، نو د ده (بهاونامه) ثقه تاريخ کتاب ګڼه سي. او خطي نسخې يې د هند په کتابخانه کې سته، چې جيس براون په ۱۷۹۱ په کلکته کې په انګرېزي ترجمه او چاپ کی، او بيا په اکسفورد کې په ۱۹۱۶ م کال هم چاپ سو، او دوهمه ترجمه يې سرجادونا ته سرکار په ۱۹۳۴ م خپره کړه.

﴿ ۷۳ ﴾

غلام حسين ثمين د (حالات امدن احمدشاه درانی در هندوستان در سنهٔ ۱۱۶۹ ه) ليکوال

د دې کتاب فارسي خطي نسخه د هند د رامپور په کتابخانه او د لندن په شاهي سوسايټي کې سته.

کله چې احمدشاه په خپل ځلورم لام کې د اګرې او متهورې پر ډګر جنګ کاوه ثمين هلته حاضر و، او خپل ليدلی حال يې وکيښ. دی د فرح آباد نواب عماد الملک (۱۷۵۶ ـ ۱۷۵۷ م) ته نژدې سړی و چې کتاب يې وليم ايروين هندي لرغون څېرونکي په ۱۹۰۷ په انګرېزي نشر کی.

﴿ ۷۴ ﴾

عبدالکريم کشميری د (بيان واقع) مؤلف

دا مؤرخ چې په ۱۱۶۶ ق يې خپل کتاب کښلی دی، د احمدشاه بابا لومړی عسکري سفر هند ته بيانوي، چې خطي نسخه يې هم په دغه کال کښلې سوې ده او څو نوري نسخې يې هم ميندلې کيږي. په خپل موضع کې مفيد کتاب دی. (احمدشاه درانی ۴۲۶)

يادونه : دغه کشميری عبدالکريم له علوي او بخاري عبدالکريم سره مه ګډوئ. کله چې نادر افشار له هندوستانه بيرته تی، کشميری ورسره ملګری و. او دغه احوال يې د هندوستان له تاريخه سره (له ۱۷۳۹ م څخه تر

۱۷۸۸ م پوري) وکښلی چي انګرېزي ترجمې یې په ۱۷۸۸ م په کلکته کي خپرې سوي دي. (وګورئ عبدالکریم ۹۵ عبدالکریم علوي ۳۴)

« ۷۵ »

محمود الموسوي د (کتاب اقوام و فرقه های افغان) لیکوال

دا کتاب (احوال اقوام چهارګانهٔ افغان) هم بلل سوی دی، چي د پښتنو د څلورو قبیلو ابدالي یا دراني، غلجي، بردراني یا روهیلي او سور او یوسفزو بیان دی، او د هري قبیلې خانګي او مشهور خلک هم د درانو له عروجه د شاه شجاع تر مرګه ښیي. دغه مؤلف ظاهراً د سدوزو د دربار د منشیانو له مشهوري موسوي کورنۍ څخه ښکاري. ښکه چي دغه کورنۍ خو د میرزا هادي عشرت د احمدشاه منشي له وخته په دربار کي وه، دغه کتاب په ۱۲۲۳ ق تالیف سوی او یوه نسخه یې په ۱۸۵۰ م کښلي سوې ده چي په برټش موزیم کي سته.

« ۷۶ »

محمد علي انصاري د (تاریخ مظفري) لیکوال

د ۱۸۱۲ م لیکلې خطي نسخه یې د پاریس په ملي کتابخانه او د حیدرآباد په آصفیه لایبریري کي سته. د هندوستان عمومي تاریخ دی چي د احمدشاه لامونه پر هندوستان بیانوي او خورا ګټه ور معلومات لري او پر دغه موضوع یې بل کتاب بحر المواج هم کښلی دی چي نسخې یې په برټش موزیم او د پاریس په ملي کتابخانه کي سته. په دې کتاب کي تر ۱۲۱۱ ق پوري وقایع لیکل سوي دي. دغه انصاري ته یو بل کتاب هم د تاریخ احمدشاهي په نامه منسوب دئ چي په ۱۱۹۶ ق یې کښلی و او خطي نسخې یې په برټش موزیم او انډیا آفس کي سته.

« ۷۷ »

محمداسلم د (فرحت الناظرین) لیکونکی

دغه کتاب په ۱۱۸۴ ق د هند پر عمومي تاریخ باندي کښل سوی او د احمدشاه پر هندي لامونو باندي خورا مفید مواد لري، خطي نسخه یې د هند د کپورتلي په حکومتي کتابخانه کي سته.

« ۷۸ »

محمدیوسف سدوزی د (کلیات ریاض) لیکوال

محمدیوسف د محمدحسن خان سدوزي زوی متخلص په ریاض د هرات د حکمرانو سدوزو له کورنۍ څخه دی کلیات یې بحرالفواید هم نومیږي، په ۵۷۲ مخو کي په ۱۳۲۴ ق په مشهد کي چاپ سو او دوولس برخي دی:

۱. بیان الواقعه
۲. ضیاء المعرفه
۳. عین الوقایع
۴. دفتر دانش
۵. پاسخ و پرسش
۶. فیض روحانی
۷. منبع البکاء
۸. تخمیسات
۹. رباعیات
۱۰. پریشان
۱۱. اوضاع البلاد
۱۲. خاتمه

په دې کتاب کي تاریخي وقایع او په هرات کي د سدوزو سوابق او اوضاع او د ذرانو د وختو ډیري واقعې ضبط سوي او مؤلف یې په تاریخ

خبر دی د خپل عصر یو فعال او په اوسنی دنیا مطلع سړی و، چې د نونسمې سدۍ په پای کې یې په خراسان کې ډېر شهرت موندلی و، او کله چې په لومړي جنګ کې تزاري لښکر مشهد ته راغله دی په جنګ کې ووژل سو، کتاب یې د ادبیاتو او واقعه نویسی او تاریخ لیکلو یوه ګډه وډه نمونه ده او ډېر اطلاعات یې سره راټول کړي او په عین الوقایع کې یې د افغانتسان د ۱۲ جنګو بیان کښلی دی.

﴿ ۷۹ ﴾

د اکماس کردي (جنګنامه)

دا کتاب په کردي ژبه په ۱۱۷۴ ق کال اکماس کرد په ایران کې کښلی او د سلطان حسین صفوي او محمود او اشرف افغان او نادر افشار حال یې بیان کړی دی. د دې کتاب یوه خطي نسخه د ایران د سنا په کتابخانه کې ۱۷۹ مخه نمبر ۱۳۶ سته چې په ۱۸ صفر ۱۲۷۷ ق ملا فرج الله بن عزیز الله کښلی دی. "وګورئ نسخه های خطی، کتابخانه مجلس سنا ۴۵۰ دفتر ۶ تهران چاپ ۱۳۴۸ ش"

﴿ ۸۰ ﴾

محمد جعفر شاملو د (منازل الفتوح) لیکوال

دا سړی اصلاً د صفویانو نوکر و، چې د احمدشاه سره په هندي لامونو کې ملګری و، ده له کندهاره د غزني او کابل او پېښور له لاري تر ډهلي پوري د ټولو پړاوونو او د پاني پت د جنګ احوال په منازل الفتوح کې کښلی دی، چې دی په دغه جنګنامه کې په خپله حاضر و، د دغه کتاب خطي نسخې په برټش موزیم او د امرتسر په خالصه کالج کې سته.

﴿ ۸۱ ﴾

د (تاریخ فیض بخش) لیکوال شیوپرشاد

د هندوستان په کاتهر کې چې کوم روهیله افغانان اوسي دا د دوی تاریخ دی، چې خطي نسخه یې په ۱۷۷۶ م کښلی سوې ده او په برټش موزیم او اشیاټک سوسایټی، لندن او د کلکتې په قومي کتابخانه کې سته.

﴿ ۸۲ ﴾

عروج و خروج احمدشاه دراني

دا کتاب د ۱۷۸۰ م په شاوخوا کې یوه نامعلوم مولف کښلی دی چې یوه نسخه یې د جان ریلنډ په کتابخانه مانچسټر کې وه، او د احمدشاه لامونه پر هندوستان بیانوي.

﴿ ۸۳ ﴾

سوهن لال سوري د (عمدة التواریخ) لیکوال

سوهن لال پلار منشي ګنپت رای او نیکه یې لاله حکومت رای سوري د احمدشاه دراني او د مهاراجه رنجیت سنګ د اسلافو معاصرین وو، چې دوی د خپل عصر معلومات سره راټول کړي او سوهن لال ته یې پرېښي وو، دغه لیکوال هغه ډول یاد داشتونه په پنځه ټوکه کې سره راغونډ کړل، چې کتاب یې ډېر تاریخي ارزښت لري او په لومړي دوو ټوکو کې د احمدشاه لامونه پر پنجاب باندې بیانوي، چې په لاهور کې په ۱۸۸۵ م کال چاپ سوي دي.

﴿ ۸۴ ﴾

(تهماس نامه) د تهماس خان ليکنه

دا سړی د احمدشاه بابا په وختو کي د معين الملک او د ده د مايني مغلاني ببگم او ضابطه خان روهيله خدمتگار ؤ او خپل حال يې په خپله کښلی دی چي په هغه کي يې د پاني پت جنگ او د احمدشاه د هندوستان د لامونو په سترگو ليدلي حالات بيان کړي دي، ۱۱۹۳ ق. د امرتسر د خالصه کالج په کتابخانه کي چي يې خطي نسخه سته هغه په ۱۴۲۸ کښلي سوي ده، په برټش موزيم کي يې هم نسخه سته.

﴿ ۸۵ ﴾

تاريخ احمدشاهي

د دې کتاب د ليکوال نوم نه دی معلوم خو په ۱۱۶۷ ق يې د احمدشاه رنگيلا احوال کښلي او د احمدشاه دراني د هند د جنگي سفرونو مفيد معلومات يې سره راغونډ کړي دي. خطي نسخې يې په برټش موزيم او د امرتسر په خالصه کالج کي سته، يو لنډون يې سرجادونات سرکار په انگرېزي هم چاپ کړی دی.

﴿ ۸۶ ﴾

مراسلات احمدشاه

دا يوه مجموعه فرامين او خطونه دي چي احمدشاه د ډهلي د پادشاه دوهم عالمگير او نورو روهيلي افغاني مشرانو په نامه کښلي دي، د راجپوتو خانانو په نامه هم خطونه سته چي له ۱۱۷۳ ق څخه تر ۱۱۷۶ ق پوري په واقعاتو اړه لري او خطي نسخه يې د امرتسر د خالصه کالج په کتابخانه کي وه.

﴿ ۸۷ ﴾

(شاهنامه احمديه) د نظام الدين عشرت مثنوی

دا شاعر د احمدشاه معاصر و، چي شاهنامه يې د احمدشاه په نامه نظم کړه او د پاني پت لام يې پکښي بيان کی. دا مثنوي چي عشرت سيالکوټي نظم کړی دی تقريباً ۵۰۰ بيته لري چي ۱۱۷۴ ق ويلي سوي دي لومړی عنوان يې پسله حمد و نعمته له بدقولي وزير هند و آرايش لشکر څخه شرو کيږي. خو احمدشاه په پېښور کي د ميا عمر څمکني څخه د غزا اجازت اخلي او بيا په سرهند کي د شيخ احمد سرهندي زيارت کوي ډهلي نيسي او شاهزاده والا گهر پر تخت کښېنوي، د دې کتاب يوه نسخه ما د پېښور د بالاماني په کتابخانه کي ليدلې وه په برټش موزيم او د حيدر آباد په آصفيه کتابخانه کي هم سته.

﴿ ۸۸ ﴾

د قدرت الله صديقي (جام جهان نما)

د مغولو د پاچهی تاريخ دی، چي د ۱۱۹۱ ق تر ۱۱۹۹ ق پوري وقايع ليکي، په دې کتاب کي يې د روهيلو او نورو افغانانو احوال په تفصيل کښلي دي، چي خطي نسخې يې د لندن د ايشياټک سوسايټي په کتابخانه او د هند د پټيالې په آرشيف کي وي.

﴿ ۸۹ ﴾

د شېرمحمد خان (زبدة التواريخ)

دا کتاب وقايع ملتان هم نوميږي چي د ملتان پر تاريخ يې کښلی او مخصوصاً يې د دغه ولايت پر افغانانو حکمرانانو باندي ښه معلومات سره راټول کړي دي، خطي نسخې يې د لندن د شاهي ټولني په کتابخانه او د امرتسر په خالصه کالج کي وي.

《۹۰》
تاريخ بلوچستان

دا د اخوند ملا محمدصديق تاليف دی، چي د ملا فتح محمد زوی او د فتح محمد پلار ملا حيات د ملا شهداد زوی و، چي دغه ملا شهداد له خپل ورور سره د اتلسم قرن په اولو وختو کي د بلوڅو قلات ته راغی او په مهري کي اوسېدی.

څکه چي دغه دواړه وروڼه د فضيلت خاوندان وو، نو يې د قلات د خانانو دربار ته لار وموندله او د خان قلات مير احمدخان تر وفات وروسته له دغي کورنۍ څخه صالح محمد وزير وُ، بيا نو د مير نصير خان په وختو کي ملا حيات د ملا شهداد زوی او بيا فتح محمد وزيران وو، د دوهم مير نصير خان تر وختو او ۱۸۴۵ م پورې وزيران له دغي کورنۍ څخه وو.

اخوند محمدصديق په مستونګ کي زوکړی او خپل تاريخ يې په ۱۱ رمضان ۱۲۷۶ ق ختم کړ، چي سل مخه لري او يوه خطي نسخه يې د کوټي د سيد عبدالمجيد شاه سره او بله نسخه يې د بلوڅو د کلات په کتابخانه کي ده.

هيتورام په خپل کتاب تاريخ بلوچستان کي له دغه کتابه نقل کوي چي د بلوڅو د قبيلو خپل داخلي جنګونه بيانوي او بيا د هوتک شاه حسين حملي پر شال او مستونګ او قلات باندي ښيي، او د مير محبت خان او نصير خان احوال تر مير محراب خان او ۱۸۴۵ م کاله په دري ژبه ليکي.

《۹۱》
د ميرزا احمدعلي کتابچه

دا هم يو خطي کتابګوټی دی چي يوه نسخه يې د قلات په کتابخانه کي وه مؤلف يې احمدعلي د خداداد خان د وختو د شاغاسي ولي محمد مخ سړی دی. (۱۸۵۷ ـ ۱۸۹۳م) دغه کتابچه له ۱۸۱۷ تر ۱۸۹۳ پورې د

کلات د خانانو محراب خان او دوهم مير نصير خان او خداداد خان احوال لري، مؤلف يې په سنده کي ملازم و، په فارسي يې شعر هم وايه خطي ديوان لري. دا کتاب د قلات د بلوڅو خانانو روابط له افغانستانه سره هم نيسي.

《۹۲》
انندرام د (بدايع وقايع) ليکوال

دا سړی چي مخلص يې شعري تخلص دی، د احمدشاه په وختو کي د هند د لاهور اوسېدونکی و، او د بدايع وقايع په نامه يې د خپل عصر واقعات په فارسي وکښل. چي په هغو کي اکثر د احمدشاه بابا د هند جنګي سفرونو بيان راغلی دی، او يوه برخه يې په ۱۹۵۰ م د لاهور په اورينټل کالج ميګزين کي چاپ سوې ده.

مخلص د ډهلي او لاهور په دربارو کي محشور سړی و. وقايع يې تر ۱۷۴۸ م پورې کښلي دي او په ۱۷۵۱ م په ډهلي کي مړ دی. د ده کتاب د احمدشاه پر لومړي هندي لام باندي مفيد ماخذ دی.

《۹۳》
هانوي جونس د (انقلاب پارس) ليکوال

هانوي جونس يو انګرېز سياح دی. چي د اتلسم قرن په نيمايي کي هغه وخت په ايران کي و چي اصفهان د پښتنو هوتکو شاهانو په لاس کي و.

ده په انقلاب ايران کي چي څلور ټوکه دی د افغانانو د حملو او جنګو حال په تفصيل په ۱۷۵۳ کال کښلی دی او بيا يې خپله دوه ټوکه د ايران سياحت نامه په ۱۷۵۴ وليکله، چي دغه دواړه د افغانستان د تاريخ ښه منابع دي.

(وګورئ: ببلوګرافي پرشيا ص ۹۱ د لندن چاپ)

﴿ ۹۴ ﴾

د محمد حسن مستوفي (زبدة التواريخ)

دا کتاب يې په ۱۱۵۴ ق کښلی دی چې خطي نسخه يې د برتانيا په موزيم کې په نمبر ۳۴۹۸ (او ـ آر) سته له ۱۹۶ پاڼي څخه يې د ميرويس او شاه محمود حال شروع کړی دی.

(وګورئ : د ريو تکمله ۲۴ لوړ نمبر)

﴿ ۹۵ ﴾

مير عبدالکريم نديم د افغان او بخارا مؤرخ

دا ليکوال د ديرلسم هجري قرن له مؤرخانو څخه دی، چې د اسماعيل افغان زوی او اصلاً د کابل د شاه محمود سدوزي د دربار سړی و په خپله وايي (از بلاد کابلم در خدمت محمود شاه).

دی په ۱۲۱۹ ق کال د بخارا په دربار کې و او د بخارا د سفير امير علاء الدين سره يو ځای روس ته وليږل سو، نه مياشتي په پترسبورګ او مسکو کې او بيا اته مياشتي په استرخان کې و.

کله چې شاه محمود سدوزي لومړی پلار له کابله بخارا ته وتښتېدی نو دی له شاه محمود سره يو ځای و او د بخارا په دربار کې يې د قراول بيګی منصب هم درلود.

په ۱۲۱۲ ق ۱۸۰۷ م عبدالکريم د بخارا د يوه بل سفيره سره د روس له لاري استانبول ته ولاړ او هلته يې يوه ترکه ماينه وکړه، تر ۱۲۳۳ ق ۱۸۱۸ پوري هلته د بخارا د سفارت منشي و او د ګانکوفسکي په قول په ۱۸۳۰ م کال په استانبول کې مړ سو (د درانو امپراتوري ۱۳ مقدمه د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

د عبدالکريم له خپلو ليکنو څخه ښکاري چې دی ۱۸ کلن کشمير ته تللی او دوهمه پلا يې بيا کشمير ليدلی و په فارسي يې شعر هم وايه.

د نديم مهم کتاب په اوزبکي ژبه (افغان و کابل د بخارا و خيوق و خوقند خانګرينګ احوال و حکايات) دی چې له ۱۱۵۳ ق څخه بيا تر ۱۲۲۳ ق پوري چې د کتاب د تکميل کال دی، د دغو هيوادو تاريخي واقعې او ګټه ور اطلاعات پکښې ليکل سوي دي چې يوه د ۱۲۶۴ ق کال مخطوطه يې د استانبول د عارف بای په کتابخانه کې وه او اوزبکي متن يې په ۱۲۴۲ ق په استانبول کې چاپ سوی و. داسي ښکاري چې د دغه کتاب فارسي متن هم په خپله مؤلف کښلی و چې لومړی ټوک يې د مصر په بولاق کې په ۱۸۷۳ م کال چاپ سو، بيا يې فرانسوي ترجمه د تعليقاتو سره چارلس شيفر په پاريس کې په ۱۸۷۶ کال نشر کړه (ګنډاسنګ، احمدشاه دراني ۴۲۶).

يادونه : دغه بخاري عبدالکريم (نديم يا نادم) له علوي عبدالکريم (نمبر ۳۴) او کشميري عبدالکريم (نمبر ۷۴) سره مه ګډوئ.

﴿ ۹۶ ﴾

محمدرحيم بخش د (دولت درانيه) ليکوال

دا کتاب په اردو ژبه ۱۴۴ مخه د ډهلي په قومي پريس کې په ۱۳۲۱ ق چاپ سو، چې مؤلف يې مولوي محمدرحيم بخش و. او د احمدشاه دراني احوال يې تر شاه زمانه (۱۱۶۰ ـ ۱۲۱۳ ق) پوري کښلي دي. دغه وقايع دمخه لا د ډهلي په قومي اخبار رفيق کې له ۲۵ اکتوبر څخه تر ۲۵ نومبر ۱۹۰۳ م نشر سوي وو، چې د رفيق اخبار د سيد ظهور الحسن په مديريت خپرېدی.

﴿ ۹۷ ﴾

د مير محمد باقر ياد داښتونه

دا مؤلف هغه وخت په اصفهان کې و چې په ۱۱۳۵ ق هوتکو پښتنو پر دې ښار حمله وکړه د صفويانو د سقوط حال يې په سترګو وليد او هغه يې

په خپلو یاد دابښتونو کې بیان کې، چې د افغانستان د هوتکو د دورې یو ښه منبع ګڼل کیږي. (یغما شماره ۳ کال ۷)

﴿ ۹۸ ﴾

محمدطاهر وحید قزویني د (عباس نامې) مؤلف

ده خپل کتاب د دوهم شاه عباس صفوي په نامه کښلی دی او د صفویانو په وروستیو کې د هرات او کندهار ځیني تاریخي واقعې ښیې. د ایران په اراک کې په ۱۳۲۹ ق یې نسخه کښل سوې ده.

﴿ ۹۹ ﴾

د محمدعلي حزین تذکره

دا سړی د شاه محمود هوتک د حملې پر وخت ۱۱۳۵ ق په اصفهان کې و او له دغه ځایه هند ته وتښتېدی او د سترګو لیدلي واقعې یې په خپله تذکره کې وکښلې. چې د هوتکي دورې لپاره یو ماخذ ګڼه سي. دا کتاب څو واره چاپ سوی دی آخرنی طبع یې د تهران ده، په ۱۳۳۴ شمسي کال.

﴿ ۱۰۰ ﴾

د بصیرت نامې لیکوال

دا کتاب عبرتنامه هم بللی سي. یوه اروپایي ګرزندوی د هوتکو د فتح په کال په اصفهان کې وکښلی او خپل د سترګو لیدلي احوال یې پکښې تصویر کړي دي.

دا کتاب ابراهیم په ترکي او عبدالرزاق په فارسي ترجمه کړی دی. چې خطي نسخې یې په ایران کې سته او د یغما مجلې د ۷ کال په ۴ مه شماره کې له دې کتابه احوال افغان رانقل سوي دي.

﴿ ۱۰۱ ﴾

عبدالنبي بهبهاني د (بدایع الاخبار) لیکوال

دا کتاب په دوولسم قرن کې په فارسي تالیف سوی او موضوع یې د افغانانو حمله پر ایران ده چې د هوتکو پښتنو په دوره اړه لري. خطي نسخه یې په برټش موزیم کې سته.

﴿ ۱۰۲ ﴾

تاریخ خاندان سدو و میر افغان

دا کتاب په فارسي ژبه د سدوزو د کورنۍ پر تاریخ باندې کښل سوی او مؤلف یې معلوم نه دی. خطي نسخه یې د لندن په انډیا آفس کې سته.

﴿ ۱۰۳ ﴾

عبدالله د (تاریخ داودي) لیکوال

دا سړی د ۱۰۱۰ ق په شاوخوا کې د جانګیر په وختو کښې ژوندی و او دغه کتاب یې د لودیانو او سوریانو پر تاریخ باندې د سلطان بهلول لودي څخه تر (۹۸۳ ق) پورې کښلی دی، چې په کلکته کې د بنګال ایشیاټک سوسایټي چاپ کی، خطي نسخې یې په برټش موزیم او بانکي پور کې سته.

﴿ ۱۰۴ ﴾

ملا اختر د تاریخ لیکوال

دا سړی له کومه بله ځایه هیڅ ما نه دی پېژندلی خو بیلیو انګرېزي طبیب چې په ۱۸۵۷ م کال د سیاسي فد سره کندهار ته راغلی و داسي لیکي : چې ماته د کندهار حکمران سردار غلام حیدر خان د امیر دوست

محمد زوی اوه توکه تاریخي کتابونه راکړل او په هغو کي یو د ملا اختر تاریخ و چي په ۱۱۶۳ ق ۱۷۴۱ م کال تالیف سوی دی، او په دې کتاب کي داسي کښلي دي چي تر قیس دمخه درې ورونه وه: بلو (د بلوڅو پلار) ازبک او افغنه.

بیلیو خو د پښتنو پر نژاد او قبیله شناسي باندي ډېر مطالب لري خو د نورو هغو کتابو نومونه یې نه دي کښلي، کوم چي سردار غلام حیدر ده ته بخښلي وو. (وګورئ د ۱۸۵۷ م د سیاسي وفد رویداد په افغانستان کي د لندن چاپ ۱۸۶۲ م)

«۱۰۵»

محمد کاظم مروي د (نامهٔ عالم آرا) لیکوال

دا سړی اصلاً د مرو وزیر و، او نامهٔ عالم آرا نادري یې د نادر افشار لپاره وکښله چي په هغه کي یې د هوتکانو د پاچهی احوال د میرویس خان له غورځنګه بیا د شاه محمود او شاه اشرف احوال د نادر افشار تر جلوسه کښلي دي. لومړی ټوک یې په عکسي ډول په ۱۹۶۰ م کال له مسکوه څخه طبع او خپور سو.

«۱۰۶»

احمد علي خان وزیري د تاریخ کرمان لیکوال

دا سړی د قاجاري دورې د ۱۳۰۰ ق کال د کرمان اوسېدونکی و چي د کرمان تاریخ یې کښلی او په ۱۳۴۰ ش په تهران کي چاپ سوی دی.

په دې کتاب کي د افغانانو د جنګو او د دوی د کورنیو احوال د شاه محمود هوتک له وخته تر ۱۱۳۵ ق څخه بیا د قاجاري دورې تر آخرو وختو پوري راغلي دي او د افغانانو داسي کورنۍ او اشخاص یې هم ذکر کړي دي، چي تر هوتکیانو وروسته یې د زندیانو او قاجاریانو په وختو کي د کرمان او پارس پر سیمو سرداري کوله.

«۱۰۷»

د ایران او اروپا روابط د صفویانو په وختو کي

دا کتاب له اروپایي ژبي څخه د (تاریخ ایران و اروپا در عهد صفویه) په نامه عباس پرویز ترجمه کړی او په ۱۳۱۷ ش کال یې په تهران کي چاپ کړی دی، چي په ایران کي د هوتکیانو د وختو ډېر سیاسي واقعات بیانوي.

«۱۰۸»

ظفرنامهٔ خسروی

په دې نامه یوه خطي نسخه د تاجکستان د ختیځ پوهني په څانګه کي سته، چي مؤلف یې معلوم نه دی خو ښایي چي د بخارا امیر نصرالله خان د دربار یو منشي وي، چي د (۱۸۲۶ تر ۱۸۶۰ م) کاله یې وقایع کښلي او د دغه امیر دربار یې په مفصله توګه ښوولی دی، دا کار د بل چا له لاسه نه و پوره، مګر د داسي چا چي په دربار کي به محشور و، په دې کتاب کي د بخارا او افغانستان سیاسي روابط او د شمالي افغانستان ځیني اوضاع ښوول سوي دي.

(د نظراوف د بخارا او افغانستان روابط د تاجکستان چاپ)

«۱۰۹»

خاینکوف د بخارا د خانی او علمي تحقیقاتو لیکوال

ن. و خانیکوف د روس د تزاري دورې یو مشهور عالم او سیاح دی چي په ۱۸۴۱ م کال د بوتینیف له سفارتي ډلي سره بخارا ته راغی او د بخارا د خانی هیواد پراحوال یې خپل مشهور کتاب وکیښ. بیا په ۱۸۵۷ م کال دی د افغانستان پر خوا د یوې علمي ډلي مشر و، چي امیر دوست محمد خان دوی کابل او کندهار ته نه پرېښوول او دې ډلي خپل علمي سفر

په هرات کي ختم کی. د دې سفر مشاهدات هم ګرده په علمي ډول ترتيب سوي او په هغو وختو کي په روسي ژبه خپاره سوي دي، او د افغانستان د هغه وخت ځني اوضاع ښه رابښيي.

﴿ ۱۱۰ ﴾

نورمحمد د (تاريخ سلېماني) ليکوال

مولف يې د پنجاب د ميانوالی له پښتنو څخه حاجي نورمحمد سلېماني دي چي د تولد تاريخ يې ۲۶ رمضان ۱۲۵۰ ق و، دی ځيني نور تاليفونه هم لري. ارشاد نوري يې د تصوف او طريقت بيان کوي او زاده الاعوان يې تاريخ دی.

دی په تاريخ سلېماني کي د افغان اولياوو احوال ليکي، چي له هغو څخه د خواجه سلېمان او مکي خان او ابراهيم او موسی او ملا يوسف احوال شهاب الدين خان په خپل تاريخ کي راوړي دي.

(تاريخ افاغنه ۲ _ ۹۰)

داسي ښکاري چي تاريخ سلېمان د پښتنو د تاريخ يو کتاب و، ځکه چي اکثر عرب او عجم پښتانه سلېماني بولي.

﴿ ۱۱۱ ﴾

شاه محمد د (تاريخ خاندان سدوزايي) ليکوال

دا کتابګوټی شاهزاده شاه محمد سدوزايي د سنده په ټهلي کي په دري ژبه تاليف کړی او په ۳۰ نومبر ۱۹۱۳ م غره محرم ۱۳۳۳ ق يې پای ته رسولی دی. په خپله دغه مولف ولد جان محمد بن خدادا بن تاج محمد بن پيرمحمد بن ايوب شاه بن تېمور شاه بن احمدشاه و. چي په لومړي فصل کي د ايوب شاه په دوهم فصل کي د ايوب شاه زامن په دريم فصل کي د شهزاده پيرمحمد سفر شکارپور ته په څلورم فصل کي د دغه شهزاده مرګ په ۱۸۸۴ م کي ښيي. په پنځم فصل کي د پيرمحمد زامنو او شپږم فصل د

شهزاده شاه محمد د ميرې بيان او اووم فصل د شاه محمد تکاليف اتم فصل د نورجهان او نهم فصل د شاهزاده دين محمد يادوني دي.

د دغه کتاب خطي نسخه ما د شکارپور ګړي ياسين د دراني بدر عالم په کتابخانه کي ليدلې وه، او د سدوزو د کورنۍ د ايوب شاه د ټبر شجرهٔ نسب په دې دوو سوو کلو کي ځني معلوميږي.

﴿ ۱۱۲ ﴾

محمد حسن خان مراغی د (مطلع الشمس) ليکوال

دا سړی د ايران د قاجاري دربار يو مهم رکن و، چي د صنيع الدوله او اعتماد السلطنه لقب يې درلود (متوفي ۱۳۱۳ ق) او خپل کتاب يې د مطلع الشمس يعني خراسان په نامه درې ټوکه کښلی دی. چي دوهم ټوک يې د دې سيمي تاريخ له ۱۰۳۶ څخه تر ۱۸۸۵ م پوري بيانوي او ځيني واقعات يې په سترګو هم ليدلي دي.

دا کتاب د افغانستان د درانو شاهانو روابط د خراسان له يوې قديمي برخي طوس او نشاپور سره بيانوي او د احمدشاه فوجي لامونه پر دې سيمه په تفصيلي ډول ليکي. (د تهران چاپ ۱۳۰۱ ق)

د ده بل تاريخي کتاب منتظم تاريخ ناصري دوه ټوکه په تهران کي چاپ سوی و، چي په دې کتاب کي هم د درانو شاهانو د وختو واقعات په هرات او غربي افغانستان کي بيان سوي او په دوهم ټوک کي د صفويانو د سقوط احوال او پر اصفهان د افغانانو قبضه بيانوي، چي د هوتکو د وختو لپاره ښه منبع کېدای سي، کله کله ځيني رسمي اسناد او فرامين هم رانقل کوي.

﴿ ۱۱۳ ﴾

فريه فرانسوی ګرزندوی د افغانانو د تاريخ ليکوال

دا سړی يو فرانسوی سياح او پلټونکی ليکوال دی، چي د نونسمي پېړۍ په لومړۍ برخه کي په افغانستان کي ګرزېدلی، او مخصوصاً يې

هرات او د افغانستان غربي سیمي لیدلي دي. د ده (تاریخ افغانان) له لندنه په ۱۸۵۸ م کي خپور سو، چي هم تاریخي مواد هم د عمومي بشر پېژندني او جغرافیا او جامعه شناسی ښه ذخیره لري.

﴿ ۱۱۴ ﴾
فارسي اخبارات و مراسلات

د شرقي هند کمپنۍ چي د اتلسمي سدۍ څخه بیا تر نونسمي سدۍ پوري د خپلو استعماري غرضو لپاره په افغانستان کي کوم جاسوسان یا خبریالان مقرر کړي وو او هغو به د دې ځای د رسمي او اقتصادي او اجتماعي احوالو رپورټونه خپلو مرکزونو ته ورکول داسي مواد خورا ډېر دي چي د دې سیمي د تاریخي واقعو هنداري دي.

د ډهلي په ملي ارشیف کي چي څه مواد سته له هغو څخه ۲۳۱ هغه خطونه دي چي له ۱۷۷۶ څخه تر ۱۸۰۳ م پوري د کمپنۍ او د هندوستان او افغانستان په روابطو پوري اړه لري. او دغه مجموعه ډاکتر پرماتماشرن په ۱۹۶۶ م کال له ډهلي یونیورستي څخه خپره کړه چي فارسي متن یې ۵۲۲ مخه او مقدمه او فهرستونه یې ۱۰۴ مخه دی، نقشي او تصاویر هم لري.

په دغو سندنو کي د افغانستان د تیمورشاه او شاه زمان د وختو ډېر پاخه اطلاعات سته چي زموږ تاریخ ښه را روښانه کوي او د دې عصر پر سیاسي اوضاعو باندي کافي رڼا اچوي.

﴿ ۱۱۵ ﴾
د فارسي ژبي د اطلاعاتو کالنۍ

دا هم یوه د خطونو او مراسلاتو مجموعه ده چي د کمپنۍ د مامورانو او هندوستانیو حکمرانانو او نوابانو تر منځ مخابره سوي دي، او د درانو د سلطنت واقعات ښه روښانه کوي. د دغسي خطونو یوه مجموعه په نه توکه کي له ۱۹۱۱ څخه تر ۱۹۱۳ م پوري له کلکتې او ډهلي څخه نشر سوي ده.

﴿ ۱۱۶ ﴾
بگدان اسلانوف د افغاني راپور لیکوال

دا سړی په ۱۷۶۴ م کال عسکري کپتان و، او د روسي حکومت له خوا افغانستان ته راواستول سو چي د احمدشاه بابا د سلطنت روابط د روس د پترسبورگ له سلطنته سره ونښلوي، دا وغواړي چي د کندهار دربار دي خپل یو سفیر پترسبورگ ته واستوي. خو په دغه وخت کي چي اسلانوف راغئ احمدشاه په هندوستان کي و، او ده نه وکړای سوای چي له احمدشاه سره وګوري.

بگدان اسلانوف د دې سفر راپور خپل حکومت ته وړاندي کړی دی. چي اوس د روسیې د خارجي سیاست په آرشیف کي (اوغاني کارونه ۱۷۶۳ _ ۱۷۶۶م) خوندي دي.

دی د احمدشاهي دولت د خراساني توابعو او ځینو نورو سیاسي اوضاعو ښه معلومات ورکوي، چي ځیني گزارشات یې گانکوفسکي د شوروي د ختیځ پوهني په مجله ۸۲ گڼه ۱۹۵۸ م کي نشر کړي دي.

﴿ ۱۱۷ ﴾
د یفریموف یاد داشتونه په روسي ژبه

ف . س . یفریموف یو روسي درباري مشاور د خپل سفر یاد داشتونه په ۱۷۸۴ _ ۱۷۹۶ _ ۱۸۱۱ م کلو کي خپاره کړل دې درباري مشاور د بخارا او خیوا له لاري فارس او هند ته سفرونه وکړه چي له دې ځایه بیا انگلستان او خپل وطن ته ولاړ. د ف . یفریموف نه کلن سفر په نامه یو کتاب چي دغه سیمه د احمدشاهي امپراتورۍ یوه وړوکي برخه وه نو د یفریموف معلومات د دغي دوري د سیاسي او اقتصادي اوضاعو د روښانولو لپاره گټه ور دي.

﴿ ۱۱۸ ﴾

د جان فاسټر د سفر ياد داشتونه

دا سړی د شرقي هند د کمپنۍ يو منصبدار و، چي د معلوماتو لپاره په ۱۷۸۳ م د درانو پاچهانو په وختو کي د ګرجي سوداګرانو په لباس له کلکتې څخه د کشمير پر لار پېښور، کابل، کندهار او هرات ته راغی او دلته يې پر سياسي واقعاتو او د ښارونو پر حال او تجارت او کسبونو او ماليـاتو او ګمرکي محصولاتو او د ولايتونو پر حاکمانو او مرکزي حکومت او د تېمورشاه پر عسکري قواوو باندي مفصل معلومات ټول کړل او په دوه ټوکه کي يې په لندن کي په ۱۷۹۸ کال چاپ کړل. چي الماني ترجمه يې په ۱۷۹۹ م او فرانسوي په ۱۸۰۸ م له پاريسه خپره سوه.

﴿ ۱۱۹ ﴾

راورټي د پښتو او افغان پېژندني ستر ليکوال

دا سپاهي او افغان پېژندونکی انګرېز مؤلف په ۱۸۲۵ م د انګلستان د پالموت د پيټېر راورټي په کور کي وزېږېدی او تر زده کړو وروسته په عسکري ضابطانو کي هند ته راغی.

چي په ۱۸۴۳ م د بمبۍ په پياده لښکرو کي و. او په ۱۸۴۸ م يې د ملتان په محاصره کي برخه درلوده. په ۱۸۵۰ م د سوات په جنګو کي شامل و. بيا له ۱۸۵۲ څخه تر ۱۸۵۹ م پوري په پنجاب کي د کمشنر معاون و.

خو يې په ۱۸۶۳ م د ميجرۍ په رتبه متقاعد سو. ده د هندوستان ډېري ژبې زده کړي وې. پر پښتو او فارسي ژبو باندي هم حاوي و، د هندوستاني اصطلاحاتو لوی قاموس يې په ۱۸۵۹ م خپور کی، او ډېر کتابونه يې کښلي دي.

چي دلته يې تش هغه کتابونه ښيو چي په افغان پېژندني پوري اړه لري. وفات يې په لندن کي په (۲۰) اکتوبر ۱۹۰۶ ميلادي دی.

(۱) پر افغانستان او د بلوچستان پر يوه برخه باندي يادداشتونه:
دا کتاب د جغرافيا او بشر پېژندني او تاريخ يو غټ کتاب دی چي راورټي د افغاني او تاجيکو مؤرخانو او جغرافيا ليکونکو او شجره پوهانو د ناپېژندلو ليکونو په حواله سره راټول کړی دی، چي د افغانستان د خلکو د پېژندني لپاره يو غټ تحقيقي کتاب ګڼه سي او په ۱۸۸۰ م لومړی پلا له لندنه خپور سوی دی.

(۲) د پښتو ګرامر دري واره بشپړ سوی او چاپ سوی دی. او د پښتو او پښتنو پر تاريخ يوه مفصله او ګټه وره مقدمه لري. درېيم چاپ ۱۸۶۷ م.

(۳) پښتو ډکشنري په انګرېزي. دوهم چاپ ۱۸۶۷ م.

(۴) ګلشن روه ـ د پښتو ادب غورچاڼ ۲۱۲ مخه لومړی چاپ هرتفورډ ۱۸۶۰ م، درېيم چاپ کابل ۱۳۵۶ ش.

(۵) د افغان شاعرانو له کلامه منتخبات چي له ۱۶ تر ۱۹ سدۍ پوري شاعران پکښي شامل دي. د انګليسي ترجمې سره د لندن چاپ ۱۸۶۴ م.

(۶) د منهاج سراج جوزجاني د طبقات ناصري دوه ټوکه په انګرېزي ترجمه د تعليقاتو سره د ۱۸۸۱ م چاپ.

(۷) د هرات تاريخ له قديمه تر اوسه چي چاپ سوی نه دی او نسخه يې په انډيا آفس کي ده.

(۸) د افغانانو تاريخ او د دوی هيواد ـ چي له ډېرو خطي منابعو څخه راټول سوی و او د ده د مرګ پر وخت يې قلمي نسخه وه.

﴿ ۱۲۰ ﴾

پاترکروسينسکی د (انقلاب ايران) ليکوال

دغه سړی يو نصراني کشيش و، چي د هوتکو په وختو کي د اصفهان اوسېدونکی و او د شاه محمود او اشرف د عصر واقعې يې په سترګو ليدلي او کښلي دي.

انګرېز مشهور ختيز پوهاند براون وايي چي د ده کتاب انقلاب ايران په انګرېزي هم ترجمه او نشر سوی و. (د عباس نامي مقدمه ز)

﴿ ۱۲۱ ﴾

میرزا محمد خلیل صفوي د (مجمع التواریخ) لیکوال

دا مؤرخ په خپله صفوي او د ایران یو بصیر مؤرخ دی چي د صفویانو د وروستنیو وختو احوال او د افغانانو فتوحات او واقعې په خپل کتاب مجمع التواریخ کي تر ۱۲۰۷ ق پوري بیانوي. دا کتاب په ۱۳۲۴ ش په تهران کي چاپ سو، او د هوتکو د دورې یو مستند ماخذ دی. د مولف وفات ۱۳۲۰ ق کال دی.

﴿ ۱۲۲ ﴾

میر احمدشاه رضواني د (تحفة الاولیاء) لیکوال

دغه مولف د پښتو ژبې یو تکړه لیکوال او د پېښور د اکبر پورې اوسېدونکی و، چي د څورلسم هجري قرن په لومړیو وختو کي ژوندی او د شمس العلماء لقب یې هم ګټلی و. (۱۲۷۹ _ ۱۳۵۳ ش) د پښتو ګرامر وافیه او شکرستان افغاني، بهارستان افغاني د ده چاپ سوي آثار دي.

د ده یو بل کتاب تحفه الاولیاء هم په لاهور کي په ۱۳۲۱ ق چاپ سوی دی، چي د ختکو د شیخ رحمکار د کورنۍ او د هغو سیمو د نورو ولیانو احوال لري او د یوسفزو او خلیلو او مومندو د تېو ځینې تاریخي واقعې یې هم راوړي دي.

﴿ ۱۲۳ ﴾

تاریخ افغانستان

د دې کتاب مرتب او چاپوونکی په اردو ژبه میر اشرف علي د مجمع الاخبار موسس دی چي د بمبئي د افضل الدین په چاپخانه کي په ۱۲۶۱ ق ۱۸۴۵ م کال ۳۴۰ مخه چاپ سو. په دې کتاب کُي له لومړي مخه تر ۹۰

مخه د سید فدا حسین ترکسوار بخاري حیدري له کتابه چي په ډهلي کي چاپ او خپور سوی و (وګورئ : ۷۱) را اخیستل سوي مطالب دي. له ۹۲ تر ۱۴۰ د انګرېز او افغان د لومړي جنګ او اکبرخان د وختو واقعې بیان سوي دي، چي دغه برخه هم د شیخ ذوالفقار الدین سجونپوري له اردو تاریخ افغانستانه اقتباس ښکاري. له ۳۲۰ تر ۳۳۱ مخه پوري تر لومړي جنګ را وروسته د افغانستان او سند واقعې بیاني سوي دي، چي په خپله میر اشرف علي سره راټولي کړي دي.

داسي ښکاري چي همدغه کتاب به د میرزا عطامحمد ښکارپوري په لاس کي و چي د نوای معارک په لیکلو کي به یې ګټه ځني اخیستې وي.

(وګورئ : ۴۳)

توضیح : لکه د دې رسالې تر نمبر (۷۱) عنوان لاندي چي ولیکل سوه "سید فدا حسین عرف نبی بخش بخاري حیدري د تراکسوارانو جمعهدار په ۱۸۳۹ م کال د انګرېزانو د متجاوز لښکرو سره افغانستان ته راغلی و د ده خپل مشاهدات په ۱۸۴۲ م په ډهلي کي چاپ کړل چي د میر اشرف علي د کتاب د لومړۍ برخي ماخذ و.

تر دې علاوه د ابوالقاسم دهلوي ظفرنامه (د دې رسالې نمره ۷۰) چي په فارسي منظومه تاریخچه وه شیخ ذوالفقار الدین سجونپوري په اردو ترجمه کړې وه، چي دغه هم د میر اشرف علي د تاریخ افغانستان په دوهمه برخه کي له ۹۲ تر ۱۴۰ مخه ځای سوې ده.

(د تفصیل لپاره وګورئ : نوای معارک د حبیبي چاپ د ۳۶۶ _ ۳۶۷ مخ لمنلیک)

﴿ ۱۲۴ ﴾

د ملتان د سدوزو د تاریخ لیکوال احمدنبی خان

تر احمدشاه بابا دمخه لا د سدوزو یوه څانګه چي د مودود خان او بهادر خان او زعفران خان کهولونه وو په ملتان کي اوسېدل او د هغه ځای مقامي مشران وو.

پـه دغو سدوزو باندي يو كتاب پـه لـوړ عنوان پـه انګرېزي ژبـه د دغو سدوزو يوه كروسي احمدنبي خان كښلی او پـه ۱۹۷۷ م كال پـه لاهور كي چاپ سوی دی چي عكسونه او شجره هم لري.

﴿ ۱۲۵ ﴾

علي قلي ميرزا د (تاريخ وقايع و سوانح افغانستان) مؤلف

دا سړی د قاجاري شهزادګانو څخه و چي په اعتضاد السلطنه ملقب او د پوهني وزير و، په لوړ نامه يې د افغانستان يو تاريخ ليكلی دی، چي په ۱۸۵۶ م په تهران كي پر ډبره چاپ سوی دی.

﴿ ۱۲۶ ﴾

بهاري لال د (احوال نجيب الدوله و علي محمدخان و دوندي خان) ليكوال

دا سړی د بدري داس زوی او د نجيب الدوله منشي و، چي په ۱۲۰۱ ق يې دغه كتاب كښلی او د پښتنو سردارانو نجيب الدوله او علي محمد خان او دوندي خان احوال پكښي ليكلي دي په دې كتاب كي د نجيب الدوله روابط د احمدشاه بابا سره پـه تفصيل راغلي دي او خطي نسخه يې د حيدرآباد د نواب سالار جنګ په كتابخانه كي وه، چي يو نقل يې د امرتسر خالصه كالج په كتابخانه كي خوندي دی.

﴿ ۱۲۷ ﴾

فقيرمحمد د (جامع التواريخ) ليكوال

دا د اسلام يو عمومي تاريخ دی چي يو باب يې د احمدشاه د هندوستان پر لامونو باندي كښل سوی دی، د كلكتې چاپ ۱۸۳۶ م د كانپور چاپ ۱۸۷۴ م.

﴿ ۱۲۸ ﴾

عبدالقادر خان كابلی د (اويماق مغل) ليكوال

ميرزا محمد عبدالقادر خان چي په شاه محمدخان كابلي مشهور و د ده نيكه له كابله ولاړ، او د هند په ګواليار كي اوسېدی، او عبدالقادر په ۱۸۵۷ م هلته وزېږېدی، ده يو غټ كتاب په فارسي ژبه په ۱۹۰۰ م د مغولو د قبيلو پر احوال باندي وكيښ چي په ۱۳۱۹ ق يې په امرتسر كي چاپ كړی دی.

دا كتاب د افغانستان د سدزو او محمدزو پر وختو باندي ډېر تاريخي ګټه ور مطالب لري او د هزاره او اوزبكو قبيلو نومونه او ځانګي راښيي.

﴿ ۱۲۹ ﴾

محمود بن اميرولي د (بحر الاسرار) مؤلف

دا سړی د بخارا د خانانو كتابدار مورخ او واقعه نګار و، چي تر ۱۰۳۴ ق وروسته يې په افغانستان او هند كي سفرونه وكړل او يو غټ كتاب يې د بحر الاسرار في مناقب الاخبار په نامه وكښی، چي بخارا د خاني حال يې له ۱۰۰۶ ق څخه تر ۱۰۵۰ ق پوري په تفصيل كښلی دی.

په دې كتاب كي د افغانستان تاريخ او جغرافيا او بشر پېژندني او اجتماعي احوال مفصل معلومات سته چي خطي نسخي يې د تاشكند او پاريس په كتابخانو كي سته.

﴿ ۱۳۰ ﴾

ميرزا سنګ محمد بدخشي د (تاريخ بدخشان) مؤلف

دا مؤلف د بدخشان و چي په لـوړ تاريخ كي يې د بدخشان تاريخي واقعي لـه ۱۰۶۸ ق څخه تر خپله وخته ۱۳۲۳ ق پوري كښلي دي، يوه

تکمله هم لري چي ملا فضل بيګ روښاني په شلم قرن کي پوري نښلولې ده.
عکسي نسخې يې په ماوراء النهر کي وي چي يوه نسخه يې عکسي هم چاپ سوې ده.

﴿ ۱۳۱ ﴾

هنورام د (تاريخ بلوچستان) مؤلف

دا سړی د شلم قرن په ابتداء کي د انګريزي بلوچستان يو مامور و. چي د بلوچستان يو تاريخ يې په اردو په کوټه کي وکيښ. چي ۱۹۰۷ م کال په لکنهو کي چاپ سو.

دا کتاب د افغانستان او بلوڅو روابط او تاريخي واقعې د بلوڅو شجرو او انسابو سره ښه رابښيي. کله جغرافي او رجالي برخي هم لري.

﴿ ۱۳۲ ﴾

تاريخ قندهار در عصر دراني

په لوړ نامه يو فارسي کتاب د لندن په انډيا آفس نمبر ۳۷۶۹ سته چي د مؤلف نوم يې نه دی معلوم.

﴿ ۱۳۳ ﴾

راى چنرس د (چهار ګلشن) مؤلف

دا سړی په هند کي اوسېدی په ۱۱۷۳ ق کال يې خپل کتاب تاليف کي چي بيا نو د ده لمسي راى بهان منشي په ۱۳۰۴ ق تکميل کړی دی. خطي نسخې يې د هند په علي ګړ او بانکي پور او برټش موزيم کي سته او خورا ګټه ور کتاب دی چي د هند د پښتنو شاهانو تاريخي معلومات لري او د افغاني درانو د وختو دولتي عايدات هم په شرقي ولاياتو، لکه لاهور او ملتان کي ښيي.

﴿ ۱۳۴ ﴾

عصمت الدين د (خلاصة الاخبار) خاوند

دا سړی د محمد اسماعيل زوی او د مير محمد لمسی و چي د امير دوست محمد خان لنډ احوال يې تر ۱۲۵۴ ق پوري په فارسي کښلی و او دوې خطي نسخې يې د بنګال په ايشياټک سوسايټي کي وي. چي په نهم قرن کي ليکل سوي وي.

﴿ ۱۳۵ ﴾

سيد محمد طباطبايي اصفهاني د (نسب نامه افاغنه) مؤلف

دا مؤلف په ديرلسم قرن کي د ايران اوسېدونکی و چي د انګريزانو د سفير هنري ايليس په خواهش يې په ۱۲۲۴ ق يو کتابګوټی د (نسب نامهٔ افاغنه و کيفيت حکومت آنها) په نامه وکيښ، چي د افغانانو لنډ تاريخ او د دوی حکومت پر پاريس باندي بيانوي او د افغانستان د ښارو او اقوامو او قبيلو شرح لري، چي يوه خطي نسخه يې د بنګال د ايشيايي ټولني په کتابخانه کي وه، د ۱۲۲۴ ق کال ليک.

﴿ ۱۳۶ ﴾

ثاقب د (تاريخ افاغنه) ليکوال

مؤلف يې محمد شهاب الدين خان ثاقب دی، چي د ۱۹۰۰ م په شاوخوا کي د هند له پښتني کورنيو څخه يو ليکوال و او دا کتاب يې په دوه ټوکه کي په اردو ژبه د لاهور په حميديه پريس کي په ۱۳۲۳ ق کال چاپ کی. لومړی ټوک ـ ۱۲۴ مخه، دوهم ټوک ـ ۲۱۴ مخه.

دغه کتاب هم د افغانانو د اسرائيليت عنعنوي داستانونه لري خو ډيري داسي خبري هم پکښي سته، چي تاريخي اړخ يې ټينګ ښکاري او د

افغانانو د اولیاوو احوال یې د نعمت الله له مخزن افغاني څخه را اخیستي دي.

﴿ ۱۳۷ ﴾

احمد د (معدن اخبار احمدي) لیکوال

احمد بن بهبل د جانګیر په وختو د ۱۰۲۸ ق په حدودو کي دغه کتاب په دوه ټوکه کي کښلی او د شرق عمومي تاریخ دی، چي د هند د افغاني شاهي کورنیو لودیانو او سوریانو احوال هم پکښې سته، د کابل په ارشیف کي یې هم یوه خطي نسخه سته، د برټش موزیم او انډیا آفس نسخې یې هم معلومي دي.

﴿ ۱۳۸ ﴾

محمد بدر الرحمن د (واقعات دراني) مؤلف

دا کتاب د درانو د سلطنت تاریخ دی، له احمدشاهه د شاه شجاع تر قتله ۱۲۵۷ ق پوري چي د افغان او انګریز لومړی جنګ لا جاري و. د هند په کانپور کي چاپ سوی دی او د طبع تاریخ نه لري.